ISSN: 2587-2532
e-ISSN: 2587-1862

FİLİSTİN

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Bulletin of Palestine Studies

ISSN: 2587-2532 e-ISSN: 2587-1862 Sayı/Issue: 6 Yıl/Year: Kış/Winter 2019

ISSN: 2587–2532 e-ISSN:2587-1862

FİLİSTİN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Bulletin of Palestine Studies

FAD- Filistin Araştırmaları Dergisi
BPS- Bulletin of Palestine Studies
Sayı/Issue: 6 Yıl/Year: Kış/Winter 2019

Tarandığı Uluslararası İndexler/ Abstracting & Indexing

INDEX COPERNICUS | SCIENTIFIC INDEXING | CEEOL | DRJI | İSAM

Filistin Araştırmaları Dergisi Uluslararası Hakemli bir dergidir.
Bulletin of Palestine Studies is a refereed international journal.
Tarandığı Uluslararası İndexler/ Abstracting & Indexing
Index Copernicus, Scientific Indexing Services, CEEOL, DRJI
Yayın Türü/ Publication Type
Uluslararası Süreli Yayın/ International Periodical
Dergi yılda iki kez yayımlanır (Yaz ve Kış).
The Journal is published biannually (Summer and Winter).
ISSN: 2587–2532 **e-ISSN:**2587-1862
Sayı/ Issue 6 Kış/ Winter 2019
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü/ Editor-in-Chief:
M. Mustafa KULU
Sayı Editörü/ Issue Editor
Dr. Öğretim Üyesi Alaattin DOLU
Editör Yardımcısı/ Associate Editor
Dr. Öğretim Üyesi Can DEVECİ
Tashih/ Proofreading
Alaattin DOLU | Can DEVECİ | Selim TEZCAN| Mustafa KULU
E-Posta/ E-mail
filistindergisi@gmail.com
Web adresi/ Web Address:
http://dergipark.gov.tr/fiad | http://filistin.org
Yazışma Adresi/ Mailing Address
Filistin Araştırmaları Dergisi Şükran Mahallesi, Mimar Muzaffer Cad. 121/ 236, 42200 Meram/ Konya
Baskı / Cilt:
Tez-Mer (Kitap-Kırtasiye-Fotokopi) ERÜ İlahiyat Fakültesi ÖSYM Bürosu Karşısı/KAYSERİ
Dış Kapak Resmi:
Dr. Öğretim Üyesi Alaattin DOLU Kudüs arşivinden alınmıştır.
Filistin Araştırmaları Dergisinde yayınlanan makaleler, tablolar ve resimlerin hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.
31 Aralık 2019

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Alaattin DOLU/ Dr. Öğretim Üyesi/Asst. Prof.
Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Kastamonu University, Faculty of Science and Literature, Department of History
E-Posta (e-mail): adolu@kastamonu.edu.tr

Can DEVECİ / Dr. Öğretim Üyesi
Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Erciyes University, Faculty of Literature, Department of History
E-Posta (e-mail): candvc@gmail.com

M. Mustafa KULU / Arş. Gör./ Res. Asst.
Selçuk Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
Selcuk University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations
E-Posta (e-mail): mkulu@selcuk.edu.tr/mmkulu@gmail.com

Selim TEZCAN/ Dr. Öğretim Üyesi/ Asst. Prof.
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü
Social Sciences University of Ankara, School of Humanities and Social Sciences, Department of History
E-Posta (e-mail): selimtez76@gmail.com

Bilim ve Danışma Kurulu

Ali BALCI, Doç. Dr., Uluslararası İlişkiler Bölümü, Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye, <alibalci@gmail.com>
Ali MAHAFZAH, Prof. Dr., Department of History, The University of Jordan, Amman, Jordan, <ali.mahafzah@ju.edu.jo>
Asuman GÖLPINAR, Dok. Öğr., Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkileri Anabilim Dalı İstanbul, Türkiye, @AsumanGlpnar, <golpinar@hotmail.com>
Ayşe Ömür ATMACA, Yrd. Doç. Dr., Uluslararası İlişkiler Bölümü, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, Türkiye, @omuratmaca, <oatmaca@hacettepe.edu.tr>
Ceyhun ÇİÇEKÇİ, Arş.Gör., Uluslararası İlişkiler Bölümü, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, Türkiye, @CeyhunCicekci, <ceyhun.cicekci@gmail.com>
Eldar HASANOĞLU, Yrd. Doç. Dr., Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü, Artuklu Üniversitesi, Mardin, Türkiye, @Eldar_Hasanoglu, <eldarhasanoglu@gmail.com>
Halil ERDEMİR, Doç. Dr., Uluslararası ilişkiler Bölümü, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa, Türkiye, <uygula@yahoo.com>
Hasan Hüseyin GÜNEŞ, Yrd. Doç. Dr., Tarih Bölümü, Bartın Üniversitesi, Bartın, Türkiye, hgunes@bartin.edu. <hasan.h.gunes@gmail.com>
Hatice PALAZ ERDEMİR, Prof. Dr., Tarih Bölümü, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa, Türkiye, <haticeerdemir@yahoo.com.tr>
Işıl IŞIK BOSTANCI, Yrd. Doç. Dr., Tarih Bölümü, Mustafa Kemal Üniversitesi, Hatay, Türkiye, iibostanci@mku.edu.tr ibostanci@mku.edu.tr – <i.i.bostanci@gmail.com>
Ibrahim SLAİBİ,Assistant Professor , Al Quds University, Palestine,Department of basic education, Faculty of Educational Science
İlhan ARAS, Yrd. Doç. Dr., Uluslararası İlişkiler Bölümü, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir, Türkiye, <ilhanaras@nevsehir.edu.tr>
Mahmoud YAZBAK, Prof. Dr., Department of Middle Eastern History, University of Haifa,Haifa, Israel, <myazbak@univ.haifa.ac.il>
Muhammad Al-HIZMAWI, Prof. Dr., Department of History, Qatar University, Qatar, <mhizmawi@qu.edu.qa>
Mustafa GÜLER, Prof. Dr., Tarih Bölümü, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon Türkiye, <mguler@aku.edu.tr>
Ömer Faruk HARMAN, Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye, <ofharman@fsm.edu.tr>
Özlem TÜR KÜÇÜKKAYA, Prof. Dr., Department of International Relation, Middle East Technical University, Ankara, Turkey, <tur@metu.edu.tr>
Philipp O. Amour, International Relations, Sakarya University, Turkey
Roberto MAZZA, Prof. Dr., Department of History, University of Limerick, Limerick, Ireland, <roberto.mazza@ul.ie>
Selim Ferruh ADALI, Yrd. Doç. Dr., Tarih Bölümü, ASBÜ Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, selim.adali@asbu.edu.tr
Şeyma AY ARÇIN, Doç. Dr., Turizm Rehberliği Bölümü, Pamukkale Üniversitesi, Denizli, Türkiye, <seymaay@gmail.com>
Tuğçe ERSOY, Arş. Gör. Dr., Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkileri Anabilim Dalı, Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye, @TugceErsoyTugce, <ersoytugce@gmail.com>
Yasemin AVCI, Prof. Dr., Tarih Bölümü, Pamukkale Üniversitesi, Denizli, Türkiye, <yavci@pau.edu.tr>

İsme göre alfabetik sıralı/ Sorted by name

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Editör Alaattin DOLU Takdim Yazısı. I

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Fatma SARIASLAN 1-32

Filistin Sorunu ve Türkiye: Bir Denge Siyaseti
Palestinian Conflict and Turkey: A Balance Policy

Seda ÖZ YILDIZ 33-55

Filistin'de Kadın Hareketlerine Genel Bir Bakış: 1897-1997
An Overview of Women's Movements in Palestine: 1897-1997

Abdullah ÇAKMAK 56-77

Osmanlı Devleti'nin Kudüs'teki Paskalya Kutlamalarına Yönelik Politikaları (XIX. Yüzyıl)
Policies of the Ottoman Empire for Easter Celebrations in Jerusalem (19th Century)

Selim Ferruh ADALI 78-87

What of the Land with Bows? Archers of "Meshech" and the Allusion to Genesis in Isaiah 66:19
Neden Yayların Ülkesi? Yay Geren "Meşek" ve Yeşaya 66:29'da Tekvin'e Telmih

Kitap Tanıtımı / Book Review

Mahmoud ANSARİ 88-91

Ben Caspit, *The Netanyahu Years*

Takdim Yazısı

Üçüncü yılına girmek üzere olan *Filistin Araştırmaları Dergisi*'nin 6. sayısını yayınlamaktan mutluyuz. Dört makale ve bir kitap tanıtımının bulunduğu 6. sayımızda Fatma Sarıaslan'ın "İsrail-Filistin Sorunu ve Türkiye: Bir Denge Siyaseti", Seda Öz Yıldız'ın "Filistin'de Kadın Hareketlerine Genel Bir Bakış: 1897-1997", Abdullah Çakmak'ın "Osmanlı Devleti'nin Kudüs'teki Paskalya Kutlamalarına Yönelik Politikaları (XIX. Yüzyıl)" ve Selim Ferruh Adalı'nın "What of the Land with Bows? Archers of "Meshech" and the Allusion to Genesis in Isaiah 66:19" başlıklı makaleleri yer almaktadır. Mahmoud Ansari ise İsrail Başbakanı Netenyahu'nun biyografisini kaleme alan Ben Caspit'in *The Netenyahu Years* isimli çalışmasını tanıtmaktadır.

Sarıaslan çalışmasında Türk dış politikası açısından önem arz eden İsrail-Filistin meselesinde Türkiye'nin rolü, yürüttüğü denge siyaseti ve taraflar arasındaki tutumunu irdelemektedir. Yıldız çalışmasında Yahudilerin Filistin'e yerleşmeye başladığı dönemden itibaren Filistinlilerin Yahudi göçlerine tepki olarak ortaya koyduğu mücadelede Filistinli kadınların rollerini ve mücadelelerini ele alıyor. Bu mücadelenin yüz yıllık dönemini genel bir bakışla ele alan yazar beş farklı kategoride irdelediği Filistin'deki kadın hareketlerinin silahlı ve siyasal mücadelelerine odaklanmaktadır. Adalı ise Tanah'ta yer alan Yeşaya kitabında bir toplum adı olarak geçen "yay geren Meşek" ifadesini incelemektedir. Son olarak Türkiye'deki Osmanlı Kudüs'ü çalışmalarının yeni taliplerinden birisi olan Abdullah Çakmak ise Osmanlı Devleti'nin Kudüs'teki Paskalya kutlamalarına yönelik politikalarını ele almaktadır. Çakmak, dünyanın çeşitli bölgelerinden hacı olma gayesiyle Kudüs'e gelen Hıristiyanların Paskalya kutlamalarından önce Osmanlı Devleti temsilcilerinin yaptığı hazırlıklara odaklanmaktadır. Yazar, devletin bu amaçla aldığı tedbirleri, Hıristiyanların emniyetini sağlamaya yönelik girişimleri, barınma ve sağlık ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik tutumlarını birincil kaynaklara dayanarak ele alıyor.

Dr. Öğretim Üyesi Alaattin DOLU
Editör

ISSN: 2587-2532 | **e-ISSN:** 2587-1862
http://filistin.org

FAD- Filistin Araştırmaları Dergisi Sayı: 6 (Kış 2019)

BPS- Bulletin of Palestine Studies Issue: 6 (Winter 2019)

Başlık/ Title: Filistin Sorunu ve Türkiye: Bir Denge Siyaseti

Yazarlar/ Authors **ORCID ID**
Fatma SARIASLAN 0000-0002-9295-6477

Bu makaleye atıf için: Fatma Sarıaslan, Filistin Sorunu ve Türkiye: Bir Denge Siyaseti, *Filistin Araştırmaları Dergisi*, no.6 (2019): 1-32.

To cite this article: Fatma Sarıaslan, Palestinian Conflict and Turkey: A Balance Policy, *Filistin Araştırmaları Dergisi*, no.6 (2019): 1-32.

Makale Türü / Type of Article: Araştırma Makalesi / Research Article
Yayın Geliş Tarihi / Submission Date: 11.09.2019
Yayına Kabul Tarihi / Acceptance Date: 26.12.2019
Yayın Tarihi / Date Published: 31.12.2019

FAD- Filistin Araştırmaları Dergisi
BPS- Bulletin of Palestine Studies
Tarandığı Uluslararası İndexler/ Abstracting & Indexing

INDEX COPERNICUS | SCIENTIFIC INDEXING | CEEOL | DRJI | İSAM

Yazar: Fatma SARIASLAN*

Filistin Sorunu ve Türkiye: Bir Denge Siyaseti

Özet: Ortadoğu coğrafyasının büyük bölümüne uzunca bir süre hâkim olan Osmanlı Devleti'nin mirası üzerine kurulan Türkiye, bölgede kronikleşmiş bir sorun olarak günümüze dek uzanan Filistin meselesi ile her zaman ilgilenmiş ve bu sorun Türk dış politikası açısından her dönem önceliğini korumuştur. Türkiye, Filistin meselesinde Arap ülkelerinin iddialarını daha kabul edilebilir bulmakla birlikte, sorun ekseninde ortaya çıkan olaylarda gerek Batı ile gerekse İsrail ile olan ilişkilerine zarar vermekten kaçınmıştır. Türkiye İsrail ve Filistin arasındaki kriz dönemlerinde Filistin'in lehine pozisyon almasına rağmen, bölgedeki tek gayrimüslim devlet olan İsrail'le ekonomik ve sosyal etkileşimler de dâhil olmak üzere neredeyse tüm boyutlarda ilişkilerini sürdürmüştür. Bu makalede, Türkiye'nin Filistin sorununa ilişkin politikasının temelde taraflar arasında bir denge gözetilerek belirlendiği ileri sürülmektedir. Çalışmada ayrıca, yetmiş yıldan fazla bir süredir devam eden süreçte Türkiye'nin Filistin sorununa ilişkin tutumunun ve bu soruna ilişkin izlediği politikaların inişli çıkışlı seyrine paralel olarak İsrail ile ilişkilerinin gelişimine ilişkin de genel bir projeksiyon sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dış Politikası, Filistin Sorunu, Türkiye-İsrail İlişkileri, Denge Politikası.

Palestinian Conflict and Turkey: A Policy of Balance

Abstract: Turkey, as a country built on the heritage of the Ottoman Empire dominated most of the Middle East region for a quite a big part time, has always been interested in Palestinian conflict which has been a chronic problem in the region until today and this issue has always been a priority in its foreign policy. Although Turkey finds the claims of Arab countries more acceptable in the Palestinian conflict, Turkey has avoided damaging relations with both the West and Israel in the events regarding the issue. Despite siding with Palestine in times of crises between two countries, Turkey has maintained its relations of nearly all dimensions including economic and social interactions with Israel, which is the only non-Muslim state in the region. In this article, it is claimed that the policy of Turkey towards Palestinian conflict has primarily been designated upon a balance between the parts of the question. The study also provides a general projection of the development of relations with Israel, in parallel with the ongoing process of Turkey's position on Palestinian conflict and the fluctuant policy pursued on this issue.

Keywords: Turkish Foreign Policy, Palestinian Conflict, Turkish-Israel Relations, Balance Policy.

* Dr. Öğretim Üyesi, Bursa Teknik Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, fatma.sariaslan@btu.edu.tr , https://orcid.org/0000-0002-9295-6477.

Giriş

Ortadoğu, gerek kültürel unsurlar gerekse ortak tarihsel geçmiş açısından Türkiye için en hayatî bölgelerin başında gelmektedir. Ancak bu bölge, köklü tarihsel geçmişi ve ortak kültürel kodlarına rağmen Türkiye tarafından uzun yıllar ilgi alanının dışında tutulmuştur. Atatürk döneminde bölgedeki ülkelerle ilişkilerini "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" ilkesine göre temellendiren ve görece daha özerk bir bölge politikası izleyen Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde genel anlamda bölgeye yönelik olarak Batı eksenli bir politika izlemiştir. 1948'den itibaren ise Türkiye açısından Ortadoğu, yeni bir bölgesel aktör olarak ortaya çıkan İsrail ile de komşuluk ilişkileri içerisinde olduğu bir bölge konumu kazanmıştır. Uluslararası siyasette güç dengesinin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) tarafından sürdürüldüğü Soğuk Savaş Döneminde, ulus devlet kimliğini kazanan bölge ülkelerinin yanı sıra 1948'de İsrail'in kurulmasıyla birlikte bölgede çok sayıda savaş ve çatışma yaşanmıştır.[1] Bölgede kronikleşmiş olan çatışmaların temelinde Filistin sorunu bulunmaktadır. Türkiye'nin bu soruna ilişkin İsrail ve Filistin nezdindeki siyasetinin incelendiği bu çalışma, konjonktürel olarak değişen ölçeklerde de olsa Türkiye'nin her zaman Filistin meselesi ile ilgilendiğini vurgulamaktadır.

Makalede öncelikle, İsrail'in kurulduğu 1948'den günümüze dek Türk dış politika karar alıcılarının bu mesele özelinde izledikleri siyaset, sorunun derinleşmesinde önemli kilometre taşlarını teşkil eden sıcak savaşlar (1967 ve 1973 Arap-İsrail savaşları) ekseninde ele alınmaktadır. Daha sonraki dönemler açısından Türkiye'nin soruna ilişkin siyaseti, Türk dış politikasının genel anlamda bölgeye yönelik yönelimi çerçevesinde incelenmektedir. Bu bağlamda 1980'li ve 1990'lı yıllarda soruna ilişkin Türk dış politikası bu makro çerçevede ele alınmakla birlikte, İsrail'in işgal altındaki Filistin topraklarında yürüttüğü muhtelif operasyonlar bağlamında Türkiye'nin politik tutumu da ele alınmaktadır. Bunlara ilaveten özellikle Türkiye'nin Filistin sorununa ilişkin politikaları, 2000'li yıllardan günümüze İsrail'in Türkiye ile ikili ilişkilerinde yaşanan olumlu olumsuz gelişmeler ekseninde de değinilmektedir. Özetle çalışmada, yetmiş yıldan fazla bir süredir devam eden süreçte Türkiye'nin Filistin sorununa ilişkin tutumunun ve bu soruna

---

[1] "II. Dünya Savaşı sonrasından itibaren 1990'lara kadar süren dönem, iki önemli güç olan ABD ve SSCB arasında herhangi bir sıcak savaş yaşanmaması nedeniyle hâkim paradigma açısından *Soğuk Savaş Dönemi* olarak adlandırılsa da, 1948'de İsrail'in kurulması ile Ortadoğu bölgesi için sıcak savaşların yoğun olarak yaşandığı ve bu tarihten itibaren şiddetin hiç yok olmadığı bir '*Sıcak Savaş Dönemi*' başlamıştır." Bkz. Fatma Sarıaslan, *Türkiye-Ortadoğu İlişkilerin Ekonomi Politiği* (Ankara: Hece Yayınları, 2017), 124.

ilişkin izlediği politikaların inişli çıkışlı seyrine paralel olarak İsrail ile ilişkilerinin gelişimine de genel bir projeksiyon sunulmaktadır.

Kuramsal Çerçeve: Denge Politikası

Makalenin kuramsal çerçevesini oluşturan denge politikası veya denge siyaseti, realist okulun önde gelen kavramlarından biri olarak öne çıkmaktadır. En genel anlamıyla uluslararası ortamda baskın güç veya tehdide karşı diğer güçlerle ilişkilerini konumlandırmak olarak tanımlanabilecek dengeleme (*balancing*) kavramı daha çok "güç dengesi" kavramsallaştırmasına ilişkin olarak öne çıkmaktadır. Uluslararası sistemdeki mevcut "güç dağılımındaki denge" (*equilibrium*) anlamında kullanılan dengeleme, belirli bir devletin veya devletlerin gücünün başka bir devlet veya devletlerin gücü tarafından dengelendiği durum olarak anlaşılmaktadır.[2] Klasik realizmin 20. yüzyıldaki en etkili teorisyenlerinden Hans J. Morgenthau, bir devletin kendisinden görece daha güçlü olan bir diğer devlete karşı dengelemeyi iki şekilde gerçekleştireceğini öne sürer: Güçlü olan devletin gücünü azaltmak ya da kendi gücünü artırmanın yollarını aramak.[3]

Güç dengesi kavramı, yapısal realist/neo-realist teorisyenlerin de başat kavramlarından biri olmuştur. Klasik realizmin güç maksimizasyonunu önceleyen yaklaşımının yerine, devletlerin temel kaygısının sistemdeki kendi konumlarını idame ettirmek dolayısıyla da güvenliklerinin maksimizasyonu olduğunu ileri süren neorealizm akımın temel kuramcılarından Kenneth Waltz, bu sebeple devletlerin güçlü tarafa katılmaktan ziyade (*bandwagoning*) daha az güçlü olanlarla işbirliği içerisinde olacaklarını yani dengeleme politikası izleyeceklerini ileri sürer. Waltz bir "güç dengesi teorisi"nin asgari seviyede hayatta kalmak ve azami seviyede evrensel egemenliği tesis etmek için faaliyette bulunan devletlerin hedeflerine ulaşmak için uygun araçları kullanma çabalarının sonucu olarak ortaya çıktığını ileri sürer. Söz konusu çabaları iki grupta inceleyen Waltz, dâhili çabaların ekonomik imkânların ve askeri gücün arttırılması gibi faaliyetleri içerdiğini, harici çabaların ise dâhil olunan bir ittifakın güçlendirilmesi ve genişletilmesi veya karşı olunan bir ittifakın zayıflatılması ya da daraltılması gibi eylemleri içerdiğini ileri sürmektedir.[4]

---

[2] Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika* (Bursa: Mkm Yayınları, 2008), 291.

[3] Hans. J. Morgenthau, *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace* (New York, Alfred A. Knopf, Inc. 1962), 178.

[4] Kenneth N. Waltz, *Theory of International Politics* (Long Grove: Waveland Press, 1979), 118.

Öte yandan literatürde denge kavramı sadece "güç dengesi" bağlamında kullanılmamakta, 1990'larla birlikte formüle edilmeye başlanan ve devletlerin dış politikalarının analizinde bütüncül bir yaklaşım izlenmesini öneren bir yaklaşım olan neoklasik realizm akımında da başvurulan bir kavram olarak öne çıkmaktadır. Yapısal realizmin temel varsayımlarını kabul eden ve belirli dış politika davranışlarını, sistemik unsurlar ve yerel dinamiklerin belirleyiciliklerinin bir sentezi olarak ele alan, ancak çözümlemelerinde daha çok devlet seviyesindeki etkenleri öne çıkaran neoklasik realizm sistemik bir uluslararası ilişkiler teorisi olmaktan çok, genel bir dış politika kuramı olarak değerlendirilmektedir. Çoğu zaman yapısal realizm yaklaşımı içerisinde değerlendirilmekle birlikte, devletlerin gücü değil tehdidi dengelediği iddiası ve devlet yöneticilerinin tehdit algılamaları gibi uluslararası yapı ile devlet davranışı arasında konumlanan bir etkeni kabul etmesi hasebiyle neoklasik realizmin öncülerinden biri olarak kabul edilen Staphen M. Walt'un "tehdit dengesi" teorisi de bu bağlamda zikredilebilir.[5] İttifakları dengeleme ve peşine takılma olarak ikiye ayıran Walt'a göre devletler Kenneth Waltz'un ileri sürdüğü gibi gücü en fazla olan devlete karşı değil en fazla tehdit algılanan devlete karşı ittifak kurma yoluna başvurmaktadırlar.[6]

Bu bağlamda güç dengesi kavramının genel olarak realizm akımında bir denge durumuna ilişkin olarak kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte, dengeleme kavramı uluslararası güç dağılımındaki nesnel durumu ifade etmekten öte, bir denge tesis etmek ya da mevcut durumda var olan bir dengeyi sürdürmeye yönelik politikaya da işaret etmektedir. Dengelemenin bir durumu ifade eden güç dengesi kavramından farklılaşarak, bu anlamıyla kullanıldığı durumda daha ziyade "güç dengesi politikası" veya "denge politikası" olarak adlandırılması söz konusudur.[7] Bu çerçevede Türkiye'nin Filistin sorununa ilişkin politikalarının anlaşmazlığın tarafları arasında bir denge gözetilerek belirlendiğini ileri süren bu çalışmada, "denge politikası" kavramı bu anlamda kullanılmaktadır.

Filistin Sorunun Ortaya Çıkışı ve Türkiye'nin Politika Arayışı

Türkiye'nin Filistin meselesine dair politikasının temel özelliği İsrail ve Filistin tarafları arasında bir denge siyaseti güdülmesinde açığa çıkmaktadır. Bir taraftan İsrail ile ilişkilerin sürdürülmesini diğer taraftan ise uluslararası siyasi platformlarda meselenin Filistin lehine desteklenmesini içeren bu

---

[5] Eyüp Ersoy, "Realizm," der. Ramazan Gözen, *Uluslararası İlişkiler Teorileri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 179-180.

[6] Stephen M. Walt, *The Origins of Alliances* (New York: Cornell University Press, 1987), 21.

[7] Arı, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, 294.

denge politikası, birbiriyle çelişen unsurlar içerdiği yönünde tespitlere maruz kalmakla birlikte bilinçli olarak izlenen bu siyasetin, reel politik tavrın Türk Dış Politikasındaki en somut örneğini teşkil ettiği söylenebilir. Nitekim Türkiye taraflardan herhangi birini karşısına almadan kendi politik ve/veya ekonomik çıkarlarını gözeterek uzun yıllar bu denge siyasetini yürütmeyi başarmıştır.

Meseleye ilişkin taraflar arasında denge gözetilerek tutum alınması, Türkiye'nin Filistin politikasının doğrusal bir seyir izlemektense konjonktürel olarak farklılık arz etmesini beraberinde getirmiştir. Misal Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu'nda Filistin hakkında gerçekleştirilen 29 Kasım 1947 tarihli oylamada Türkiye, 181 sayılı "Taksim" kararına aleyhte oy kullanarak karşı çıkarken, 14 Mayıs 1948 tarihinde İsrail'in kurulmasıyla bu ülkeyi 28 Mart 1949'da tanımış ve İsrail'i ilk tanıyan Müslüman nüfusa sahip devlet olmuştur.[8] Öte yandan 1956'da patlak veren Süveyş Krizinin ardından ise Türkiye, Tel Aviv'deki temsilciliğini maslahatgüzar seviyesine indirmiştir.

İngiltere'nin, hâkimiyeti altında olan Filistin'deki Arap-Yahudi sorununa bir çözüm getirebilmek için 1947 yılında BM'ye başvurması üzerine, BM'de kurulan Filistin Özel Komitesi, Filistin'in taksimini öngören bir teklifi Genel Kural'a getirmiştir. İngiliz mandasını sona erdirerek Arap ve Yahudi devletleri kurulmasını öngören Taksim Planı, uluslararası statüdeki Kudüs şehrinin sınırlarını da belirlemekteydi. Filistin hakkında yapılan oylamada Türkiye, bu taksim kararına, İran, Pakistan, Afganistan ve beş Arap ülkesi ile birlikte aleyhte oy kullanarak karşı çıkmıştır. Ancak oylama neticesinde Filistin'in taksimi BM'de kabul edilmiştir.

Taksim Kararından yaklaşık altı ay sonra İsrail'in kurulması üzerine, Arap devletleri Türkiye'nin İsrail'i tanımaması yönünde telkinlerde bulunmuşlardır. Türkiye, ortak bir geçmişe sahip olduğu ve birçoğunun sınır komşusu olarak ekonomik bağlamda da önemli konumda olduğu Arap devletlerinin bu yöndeki isteklerini göz ardı etmemeyi tercih etmiştir. Bu nedenle Türkiye, öncelikle ABD ve İngiltere[9] olmak üzere pek çok Batılı

---

[8] "İsrail'in kuruluşu ve ardından Mısır, Ürdün, Suriye, Lübnan, Irak ile İsrail arasında yaşanan 1948 Arap-İsrail Savaşı çok sayıda Filistinlinin yurtlarından edilmeleriyle sonuçlanmıştır. Bu savaşın sonunda İsrail, Filistinlilere ait toprakların bir kısmını işgal ederek, BM'nin 1947 tarihli taksim kararı ile İsrail'e bırakılmış olan 5.800 mil2'lik toprağı 8.000 mil2'ye çıkarmıştır. Gazze'nin İsrail ve Mısır arasında, Batı Şeria'nın ise İsrail ve Ürdün arasında paylaşılmasıyla sona eren 1948 Arap-İsrail Savaşı, bu tarihten sonra gerçekleşecek olan Arap-İsrail savaşlarının ilk halkasını oluşturmuştur." Bkz. Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi* (Bursa: MKM Yayıncılık, 2008), 231.

[9] 14 Mayıs 1948 tarihinde David Ben Gurion başkanlığında Tel-Aviv'de toplanan Yahudi Milli Konseyi'nin, İsrail Devleti'nin kurulduğunu ilan etmesinden yaklaşık 11 dakika sonra İsrail, ABD tarafından tanınmıştır. ABD'nin İsrail Devletini tanımasının ardından da İngiltere bölgedeki

ülkenin İsrail'i derhal tanımasına rağmen bir süre bu ülkeyi tanımayarak "bekle ve gör" politikası izlemiştir. İsrail'in resmi olarak tanınması hususunda gerekli olan bütün işlemlerin tamamlanmasına rağmen, kuruluşundan on bir ay sonra *de facto* olarak tanındığı kamuoyuna duyurulmuştur.[10] Öte yandan Türkiye'nin bu kararı açıklamasında 1948 Arap-İsrail savaşında tarafların ateşkes yapmış olması ve BM'nin 11 Mart 1949'da İsrail'in BM üyeliğini kabul etmesi gibi gelişmeler de etkili olmuştur.[11]

İsrail ile 1950 senesinde maslahatgüzar, 1952 yılında ise büyükelçi düzeyinde diplomatik ilişki kuran Türkiye, 1956 yılında yaşanan Süveyş Krizinin ardından temsilciliğini maslahatgüzar düzeyine indirmesi yönündeki diplomatik hamlesinin gerekçesini Bağdat Paktı'nın akıbeti açısından bir stratejik taktik olarak açıklamış ve İsrail'e yönelik siyasi bir tutum olmadığı konusunda muhatabına bilgi vermiştir.[12] Nitekim Türkiye'nin Arap ülkelerini Bağdat Paktı'na dâhil etmek için yoğun çaba harcadığı bir dönemde patlak veren bu kriz karşısında Türkiye'nin temkinli bir politika izlediği yönünde değerlendirmeler yapılmıştır.[13] Türkiye, esasında Süveyş Krizinde konuya ilişkin politik duruşunu tarafların tepkisini çekmemeye çalışarak belirlemeye dikkat etmiştir. Mısır'ın Süveyş Kanalını millileştirmesine karşı çıkan İngiltere ve Fransa sorunun çözümüne yönelik olarak bir konferans tertiplemiş; ancak Mısır'ın katılım sağlamadığı bu konferans sonunda bir mutabakata varılamamıştır. Daha sonra Türkiye'nin de dâhil olduğu on sekiz devletin "Süveyş Kanalı'nı Kullananlar Birliği"ni kurması üzerine, Türkiye ile Arap devletleri arasındaki ilişkiler gerilmiştir.[14] Ancak önce İsrail'in, daha sonra da İngiltere ve Fransa'nın Mısır topraklarına girmesi sonucu krizin savaşa evrilmesi üzerine, Türkiye, bu konuda İsrail'e yönelik duruşunu değiştirmiştir. Türkiye'nin de katıldığı Tahran'da

---

manda yönetimini sona erdirdiğini ilan etmiştir. Bkz. Çağrı Erhan ve Ömer Kürkçüoğlu, "1990–2001: Arap Olmayan Devletlerle İlişkiler," ed. Baskın Oran *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 745.

[10] "Hükümetimiz İsrail'i resmen tanımaya karar verdi," *Cumhuriyet*, 29 Mart 1949, 1. Türkiye'nin, İsrail'i tanımasında etkili olan ulusal ve uluslararası faktörler için bkz. Burak Şenel, "İsrail Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin İsrail'i Tanıma Süreci," *Akademik Ortadoğu* 9, Sayı 1 (2014): 166.

[11] Malike Bileydi Koç, *İsrail Devleti'nin Kuruluşu ve Bölgesel Etkileri 1948-2006* (İstanbul: Günizi Yayıncılık, 2006), 295.

[12] M. Hakan Yavuz, "İkicilik (Duality): Türk-Arap İlişkileri ve Filistin Sorunu," der. Faruk Sönmezoğlu, *Türk Dış Politikasının Analizi* (İstanbul: Der Yayınları, 1998), 571.

[13] Robert McNamara, *Britain, Nasser and the Balance of Power in the Middle East 1952-1967 From The Eygptian Revolution to the Six Day War* (London: Frank Cass, 2003), 36.

[14] Koç, *İsrail Devleti'nin Kuruluşu ve Bölgesel Etkileri 1948-2006*, 302.

gerçekleştirilen Bağdat Paktı üyelerinin toplantısı sonrası 8 Kasım 1956 tarihinde yayınlanan ortak bir bildiride, İsrail'in Mısır topraklarına yönelik saldırısının kabul edilmediği ve derhal Mısır topraklarından çekilmesi gerektiği belirtilmiştir. Türkiye Dışişleri Bakanlığı 26 Kasım 1956 tarihli bildirisinde ise, Filistin sorununun Birleşmiş Milletler kararları ekseninde çözüme kavuşması için en başından beri çaba sarf ettiğini ancak Ortadoğu'da ciddi bir gerginliğe yol açan bu meselenin çözüme kavuşturulmadığını, dolayısıyla da sorunun çözülmesine kadar Tel Aviv'de bulunan elçisini geri çekme kararı aldığını açıklamıştır. Süreç 19 Aralık 1956 tarihinde ise İsrail'in elçisini çekmesiyle sonuçlanmış, 1980 yılına kadar diplomatik ilişkiler maslahatgüzarlık seviyesinde devam etmiştir. Türkiye, bu kararının ardından Filistin meselesinin Birleşmiş Milletler kararları çerçevesinde çözüme kavuşmadığı müddetçe geri çağrılan büyükelçinin Tel Aviv'e gönderilmeyeceğini açıklamıştır.[15] Bu noktada diplomatik ilişkilerin tümden kesilmeyip; sadece temsil düzeyinin elçilikten maslahatgüzarlığa düşürülmesi, Türkiye'nin ABD Kongresi'nde çok güçlü olan Yahudi lobisini karşısına almamak için İsrail'e gösterdiği tepkide ölçülü olamaya dikkat ettiği şeklinde yorumlanmıştır.[16]

Siyasal kaygıların yanı sıra Türkiye açısından ekonomik gerekçeler de Arap devletleri ile İsrail arasında bir denge siyaseti gütmesinde etkili olmuştur. Türkiye bir yandan Arap ülkeleri ile ekonomik ilişkilerini sürdürürken diğer taraftan İsrail ile tesis ettiği anlaşmalar sayesinde bu ülke ile muhtelif alanlarda ilişkilerini geliştirmeyi ihmal etmemiştir. Nitekim 5 Şubat 1951 tarihinde İsrail ile Hava Ulaştırma Anlaşması, 4 Temmuz 1950'de ise ticaret anlaşması imzalanmıştır.[17]

Bu dengeleme siyasetinin bir uzantısı olarak Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerinde, özellikle İsrail'in kuruluşunu takip eden on yıllarda, bir gizlilik hassasiyeti içerisinde olduğu görülmüştür. Nitekim İsrail'in ilk Başbakanı David Ben Guiron ilişkilerdeki dikkat çekmeme (*low profile*) hassasiyetine atfen Türkiye-İsrail ilişkilerini kaba bir tabirle "metres sendromu" şeklinde ifade etmiştir. İsrail Başbakanı David Ben Gurion'un 29 Ağustos 1958 tarihinde yaptığı Türkiye ziyaretinde bu gizlilik hassasiyetinin izleri

---

[15] Süha Bölükbaşı, "Türkiye ve İsrail: Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa," ed. Şaban H. Çalış ve diğerleri, *Türkiye'nin Dış Politika Gündemi Kimlik, Demokrasi, Güvenlik* (Ankara: Liberte Yayınları, 2001), 245.

[16] Hüseyin Bağcı, *Türkiye'nin Dış Politikasında 1950'li Yıllar* (Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı, 2001), 79-82.

[17] Sırım, "Türkiye-Orta Doğu Ülkeleri Arasındaki İlişkilerde Filistin Meselesinin Yeri," *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7, Sayı 1 (2019): 360.

görülebilir.[18] İsrail ile ilişkilerin ciddi ölçüde geliştiği 1990'lı yıllara gelindiğinde ise İsrail'den Türkiye'ye yapılan resmi ziyaretlerden basının haberdar edilmeye başlandığı, dolayısıyla ikili ilişkilerin bu türden bir dikkat çekmeme hassasiyetinin önemli ölçüde azaldığı gözlemlenebilmektedir.[19]

1967 Arap-İsrail Savaşı: Türkiye'nin Temkinli Denge Siyaseti

Filistin sorununda önemli bir dönüm noktasını teşkil eden 1967 yılındaki Altı Gün Savaşı'nın[20] ardından Türkiye'nin meseleye ilişkin yaklaşımı Arap ülkelerinin endişelerini dikkate alma biçiminde bir seyir izlemeye başlamıştır.[21] 5 Haziran 1967 tarihinde başlayan ve altı gün boyunca devam eden Arap-İsrail Savaşı'nda, Türk karar alıcılar hem bu savaşın ortaya çıkması sürecinde krizlerin yaşandığı dönemde hem de savaş sırasında ve sonrasında Arap ülkelerinin hassasiyetlerini dikkate alan bir tutum sergilemişlerdir. Nitekim 1967 tarihli Arap-İsrail Savaşı başlamadan kısa bir süre önce Türkiye, Ortadoğu ülkelerinde görev yapan büyükelçilerini Ankara'da toplantıya çağırmış ve toplantı bitimindeki resmi açıklamada Türkiye'nin bölgede

---

[18] David Ben Gurion, 1958 yılında Türkiye'ye gizlice gelerek Adnan Menderes ile Çevre Paktı (*Periphery Pact*) imzalamıştı. Bengio, söz konusu anlaşmanın 1966 yılında Türk silahlı kuvvetleri ile dışişleri bakanlığının kararı doğrultusunda sona erdirilmesinin arkasında, Kıbrıs meselesi nedeniyle Türkiye'nin Arap ülkeleri ile yakınlaşma çabası olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Ofra Bengio, *The Turkish-Israeli Relationship: Changing Ties of Middle Eastern Outsiders* (New York: Palgrave. 2004), 42-43.

[19] Amikam Nachmani, *Turkey: Facing a New Millennium Coping with Intertwined Conflicts* (Manchester and New York: Manchester University Press, 2003), 201.

[20] 1967 Savaşı ile ilgili olarak Edward Said şöyle yazmaktadır: "1967 Savaşı sonucunda İsrail'in Gazze ve Batı Şeria işgal etmesi, Filistinlileri kelimenin tam anlamıyla İsrail yetkesine sokmuştur. Arap dünyası için tam bir hezimet olarak sona eren 1967 Savaşı'ndan sonra Araplar için mesele artık İsrail devletinin ortadan kaldırılması değil, bu hezimetin neticelerinin nasıl ortadan kaldırılacağı olmuştur. Başka bir deyişle bundan sonra Mısır, Suriye ve Ürdün olmak üzere Arap ülkelerinin İsrail politikasının temelini 1967 savaşında kaybedilmiş toprakların geri alınması veya İsrail'in işgal ettiği Arap topraklarından çekilmesi veya çıkarılması teşkil edecektir. 1967 Arap-İsrail savaşının Filistin sorununda meydana getirdiği en önemli değişiklik budur. Bu bakımdan da 1967 Savaşı Filistin meselesinde bir dönüm noktası ortaya çıkarmış, yeni bir safha açmıştır. Öte yandan, 1967 bir yıkım yılı olmakla birlikte, Filistinlilerin kendi kendilerinden sorumlu olmaları ve kendi öz kimliklerinin bilincine varmaları gibi gelişmelerin siyasal örgütlerde yansıma bulmaya başlaması da bu yıla rastlar. Nitekim 1967'e kadar Arap ülkelerinin her biri, Filistin'i Filistinlilerin arzularına uygun olmaktan çok, kendi devlet anlayışları ve Filistin trajedisini içtenlikle benimseyen büyük kitlelerin milliyetçi duygularını tatmin edecek şekilde destekliyorlardı." Bkz. Edward Said, *Filistin'in Sorunu*, çev. Alev Alatlı (İstanbul: Pınar Yayınları, 1985), 193.

[21] 1967 ve 1973 Savaşları sonrasında Türkiye'nin Filistin meselesinde Kudüs sorunu özelindeki tutumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Reşat Arım, "Türkiye ve Kudüs Sorunu," içinde *Türkiye ve Ortadoğu, Tarih, Kimlik, Güvenlik,* der. Meliha Benli Altunışık (İstanbul: Boyut Kitapları, 1999), 149-178.

cereyan eden gelişmeleri dikkatle takip ettiği belirtilerek Türkiye'nin Arap ülkeleri ile yakın ilişkilerine vurgu yapılmıştır. Savaş öncesinde yapılan bu açıklamanın benzeri açıklamalar savaş esnasında da yapılmıştır. Dönemin Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in 6 Haziran 1967 tarihli açıklamasında NATO Antlaşması'nın 3. maddesi uyarınca oluşturulan tesislerin, Türk Hükümeti'nin isteği dışında bir oldu-bittiye getirilerek kullanılmasının imkânsız olduğu ifade edilmiştir.[22] Yine Dışişleri Bakanı Çağlayangil'in savaşın seyrinin İsrail lehine neticeleneceğinin neredeyse belli olduğu 10 Haziran 1967 tarihindeki açıklamasında, Türkiye'nin güç kullanılarak toprak elde edilmesine kesinlikle karşı olduğunu belirtmiştir.

Öte yandan Türkiye savaşta ciddi kayba uğrayan Arap ülkelerine acilen giyecek, gıda maddesi ve ilaç yardımı yapmıştır. Savaş esnasında Türkiye'nin Kızılay aracılığıyla Arap ülkelerine yönelik gıda ve ilaç yardımları savaş bittiğinde de sürmüştür. Türkiye Ürdün'e 250 bin dolar, Mısır ve Suriye'den müteşekkil olan Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne ise 150 bin dolar değerinde yardımda bulunmuştur.[23]

Bütün bunlara ilaveten Türkiye, Arap savlarını destekleyici tutumunu başta Birleşmiş Milletler olmak üzere uluslararası platformlarda da sergilemiştir. Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in, 22 Haziran 1967 tarihli Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'ndaki konuşmasında Türkiye'nin politikasının komşuları ve bölge ülkeleri ile siyasî bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne riayet koşuluna dayanan iyi ilişkiler geliştirmeye yönelik olduğuna dikkat çekilerek, Türkiye tarafından Arap halklarına beslenen derin dostluk ve sempati dile getirilmiştir.[24] Ayrıca Türkiye 1967 Savaşı sonrasında olağanüstü toplanan Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda, İsrail'in işgal etmiş olduğu topraklardan çekilmesi yönünde oy kullanarak Arap ülkeleriyle aynı tarafta yer almıştır. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 22 Kasım 1967 tarihli 242 sayılı karar, İsrail'in 1967 yılı öncesindeki sınırlara dönmesi gerektiğini vurguluyordu. Karar ayrıca, Türkiye'nin de savunduğu şekilde, bölgedeki her devletin egemenliğinin, toprak bütünlüğünün, siyasal bağımsızlığının güvenli ve kabul edilmiş sınırlar içinde barış içinde bir arada yaşama hakkının tanınması konusunda çağrıda bulunuyordu. Daha sonra Filistin meselesinin çözümüne yönelik hemen her girişimde atıfta bulunulan bu karara Türkiye büyük destek vermiştir.

---

[22] Sırım, "Türkiye-Orta Doğu Ülkeleri Arasındaki İlişkilerde Filistin Meselesinin Yeri," 360.

[23] Fahir H. Armaoğlu, *Türkiye-İsrail ve Filistin Meselesi İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri* (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürel Araştırma Merkezi (IRCICA), 2000), 218.

[24] Sırım, "Türkiye-Orta Doğu Ülkeleri Arasındaki İlişkilerde Filistin Meselesinin Yeri," 361.

Bununla birlikte şu hususu da hatırda tutmak gerekir ki, bu dönemde Türkiye konuyla ilgili olarak aldığı pozisyonlarda Arap ülkelerini memnun edecek bir çizgiye yönelmekle birlikte, Arap ülkelerine karşı temkinli tutumunun bir uzantısı olarak İsrail'le ilişkilerini tümden koparmamıştır. Türkiye 1967 Savaşı'nda İsrail'i kınamakla birlikte, İsrail'i savaşın saldırgan tarafı olarak tanımlamayı kabul etmemiştir.[25] Nitekim Türkiye savaştan önce yaşanan gelişmelerle ilgili tepkisi göstermek amacıyla Ortadoğu ülkelerindeki büyükelçilerini Ankara'da bir araya getirdiği toplantı sonrasındaki resmi açıklamasında özenli bir ifade kullanmıştır.[26] Yine, 1967 Savaşı sonrasında Türkiye, savaşta güç kullanımıyla toprak edinilmesine karşı olduğunu açıklamış ve İsrail'i kınamış olmakla birlikte, İsrail'in varlığının sorgulanamayacağını da belirtmiştir.[27] Savaş sonrasında çıkan tüm silahlı çatışmalarda Türkiye'nin İsrail'i kınamasına ve protesto etmesine rağmen bu dönem iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler etkilenmeyerek (1956 Süveyş Krizinin ardından indirilen) maslahatgüzarlık seviyesinde sürdürülmüştür. Başka deyişle, bu dönemde Türkiye ve Arap ülkeleri arasındaki ilişkileri gelişme göstermekle birlikte, İsrail ile olan ilişkiler ise sonlandırılmamıştır.

Türkiye bu dönemde Arap ülkeleri ile İsrail arasında izlediği temkinli denge siyasetini İslam Konferansı Teşkilatı'nın kurulmasına sebep olan İslam Ülkeleri Zirvesi platformunda da sürdürmüştür. Türkiye, El-Aksa Camii'ne yönelik 21 Ağustos 1969'da gerçekleşen sabotajın ardından 22-25 Eylül 1969'da Rabat'ta gerçekleşen İslam Ülkeleri Zirvesi'ne gözlemci olarak katılmıştır. Türkiye'nin İslam Zirvesi'nde İsrail'in Doğu Kudüs'te işgal ettiği bölgelerden çekilmesini desteklemesine rağmen, İsrail'le her türlü ilişkinin kesilmesi yönündeki kararı toplantıya katılan Dışişleri Bakanı Çağlayangil tarafından reddedilmiştir.[28] Rabat'taki toplantıdan sonra yayınlanan bildiriye Türkiye'nin "BM'de kabul veya tasvip ettiği kararlara uygunluğu oranında" desteklediği yönünde bir cümle ekletmesi, Türkiye'nin Arap ülkeleri ile yakınlaşırken İsrail'i karşısına almak istemeyen politikasının bir göstergesi niteliğindedir.[29]

---

[25] Mahmut Bali Aykan, "The Palestinian Question in Turkish Foreign Policy from the 1950s to the 1990s," *Interantional Journal of Middle Eastern Studies* 25, No. 1, (February 1993): 95.

[26] Sırım, "Türkiye-Orta Doğu Ülkeleri Arasındaki İlişkilerde Filistin Meselesinin Yeri," 360.

[27] Meliha Benli Altunışık, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-İsrail İlişkileri," içinde *Türkiye ve Ortadoğu, Tarih, Kimlik, Güvenlik,* der. Meliha Benli Altunışık (İstanbul: Boyut Kitapları, 1999), 184.

[28] Erhan ve Kürkçüoğlu, "1990–2001: Arap Olmayan Devletlerle İlişkiler," 798.

[29] Ömer Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası 1945-1970* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1972), 167-169.

Diğer taraftan 1967 Savaşı dolayısıyla Arap ülkeleri ile siyasal anlamda yaşanan yakınlaşma ekonomik yakınlaşmayı da beraberinde getirmiştir. 1968 senesinde Arap Ligi Ekonomik Konseyi, Türkiye'nin dış ticaret ilişkilerinde İsrail'in yerini Arap ülkelerinin almasını tavsiye ettiği bir karar almış; bunun üzerine Dışişleri Bakanı Çağlayangil ertesi gün yaptığı açıklamasında Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ekonomik alandaki ilişkilerini geliştirmekten memnuniyet duyacağını belirtmiştir. Bunun bir uzantısı olarak Türkiye İsrail ile arasındaki ticaret anlaşmasını 1969 yılının Nisan ayında iptal etmiştir.[30]

1973 Arap-İsrail Savaşı ve Türkiye'nin Filistin Sorununa İlişkin Politikasında Yeni Boyut: Ekonomi

1970'li yıllarının ilk yarısında Türkiye'nin Filistin sorunu bağlamında dış politikası Arap tarafını önceleyen bir hâl almıştır. Türkiye 6 Ekim 1973 tarihinde başlayan savaş sırasında tarafsızlığını ilan etmekle birlikte, Arap yanlısı tutum sergilemiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nin, Türkiye'deki üslerini İsrail'e lojistik destek vermek amacıyla kullanmasına izin vermemesine rağmen Arap ülkelerine askeri mühimmat taşıyan Sovyetler Birliği uçaklarına kendi hava sahasını kullandırmıştır.[31] Savaşı takip eden günlerde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda yapılan görüşmeler sonucu 338 sayılı karar kabul edilmiştir. Türkiye'nin desteklediği söz konusu kararda, kuvvet kullanılarak toprak kazanmanın kabul edilemez olduğu vurgulanmış ve daha önce alınan 242 sayılı kararın derhal uygulanması istenmiştir.[32] Türkiye'nin Arap ülkeleri lehine bu tutumu 1973 Savaşı sonrasındaki gelişmelerde de devam etmiştir. Nitekim Türkiye 1974 yılında Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ) Birleşmiş Milletler'e davet edilmesine ilişkin oylamada olumlu oy kullanmış, Ocak 1975'te Libya ile birlikte hazırladığı bildirgede Filistin'in özgürlük savaşının meşruluğunu savunmuştur. Yine 1975 yılında Türkiye, FKÖ'yü Filistinlilerin tek ve yasal temsilcisi olarak tanımıştır. Yine 1975 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda Siyonizmin ırkçılığın bir çeşidi olduğuna dair alınan (3379 sayılı) kararda Arap ülkeleriyle birlikte hareket etmiştir. Söz konusu dönemde terazinin Arap ülkeleri tarafına yönelmesinde uluslararası sistemden kaynaklanan siyasal sebepler[33] olduğu kadar ekonomik kaygılar da etkili

---

[30] Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası 1945-1970*, 169.

[31] Ali Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar* (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2013), 149.

[32] Bülent Aras, *Filistin-İsrail Barış Süreci ve Türkiye* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1997), 24.

[33] Küba füze krizi sonucunda Soğuk Savaşın 'yumuşama' (détente) dönemine girmesinin yanı sıra Kıbrıs meselesinde ABD ile yaşanan Johnson Mektubu olayı üzerine Türkiye, ABD ile olan

olmuştur. Nitekim 1970'li yıllara gelindiğinde Türkiye'nin o tarihe kadar Filistin meselesi bağlamında temellenen Arap ülkeleri ile ilişkilerinde yeni bir boyut dâhil olmuştur: ekonomi. Bu yıllarda ekonomide yaşanan olumsuz gelişmeler Türkiye'nin meselenin taraflarından biri olan Arap ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmesinde önemli rol oynamıştır. Türkiye bu dönemde Kıbrıs sorunu bağlamında Batılı ülkelerle yaşadığı sürtüşmenin yol açtığı ekonomik sonuçlarla yüzleşmek durumunda kalmıştır. 20 Temmuz 1974 tarihinde Kıbrıs harekâtını gerçekleştiren Türkiye'nin Kıbrıs meselesindeki tutumu savunma harcamalarını artırmasının yanı sıra ABD'den aldığı dış yardımların azalmasına yol açmıştır. Bu yardımların azalması sadece Türkiye-ABD ittifakının Kıbrıs sorununda ayrışan görüşleri ve bunun sonucunda oluşan siyasal pürüzden kaynaklandığını söylemek uluslararası ekonomi-politik gelişmeleri göz ardı etmek anlamına gelecektir. ABD yardımlarının azalmasında bu tarihlerde yaşanan birtakım küresel ekonomi politik gelişmeler nedeniyle dış yardım sağlayacak kapasitesinin azalması da etkili olmuştur. Zira bu dönemde, uluslararası ekonomide sabit kur, kontrollü finans hareketleri ve Keynezyen müdahaleciliğe dayalı Bretton Woods sistemi yerine, dalgalı kurlar, ticari liberalizasyon ve serbest finansal hareketlerin hâkim olduğu neoliberal küresel sisteme doğru yaşanan değişim büyük ölçüde ABD ekonomisinde yaşanan ödemeler dengesi sorununun tetiklemesiyle gündeme gelmişti.[34] Dolayısıyla 1970'li yıllar, ABD'nin yakın askeri müttefiki olan Türkiye açısından, 1950'ye kadar borç verme 1950-60 döneminde ise daha ziyade bağış biçiminde olan ABD kaynaklı yardım ve fonların kesilmesi anlamına gelmiştir.

İkinci etmense, 1970'lerin ilk yıllarında patlak veren petrol krizi olmuştur. Petrol şirketleri ile petrol üreticisi ülkeler arasındaki hâkimiyet kavgası sonucunda, OPEC ülkeleri petrol üretim düzeyi ile petrol fiyatları ile ilgili karar verme tekelini şirketlerin yerine kendi kontrolleri altına aldıkları Trablus ve Tahran anlaşmalarını imzalamışlardır. Bunun sonucunda petrol fiyatları beklenmedik bir hızla yükselişe geçmiştir. Öte yandan, 1973 Arap-İsrail savaşında, Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü'nün (OAPEC) petrolü "politik bir silah" olarak kullanıp Batılı devletlere ambargo uygulaması ve petrol üretimini kısması küresel ölçekte bir buhran oluşmasına yol açmıştır. Esasında petrol üreticisi Arap ülkeleri tarafından petrolün silah olarak kullanılması ilk kez 1967 Arap-İsrail Savaşı sırasında gündeme

---

ilişkilerin niteliğini sorgulayarak, çok yönlü bir dış politika izlemeye başlamıştır. Bkz. Sarıaslan, *Türkiye Ortadoğu İlişkilerinin Ekonomi Politiği*, 134.

[34] Sadık Ünay, *Kalkınmacı Modernlik Küresel Ekonomi Politik ve Türkiye* (İstanbul: Küre Yayınları, 2013), 238-239.

gelmişti. Savaşın başladığı 5 Haziran 1967'de petrol üreticisi Arap ülkeleri, İsrail'e yardım eden ya da herhangi bir Arap ülkesine saldıran devletlere ambargo uygulanacağını bildirmiş ve 6 Haziran 1967 tarihinde de İngiltere ve ABD'ye petrol sevkiyatını durdurmuşlardı. Ancak savaş altı gün gibi kısa bir sürede bittiği için ambargo da kısa sürmüştü. Savaştan sonra petrol üreten Arap ülkeleri, 9 Ocak 1968 tarihinde Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü'nü (OAPEC) kurmuşlardı.[35] Petrolün politik bir araç olarak kullanılması 1973 Arap-İsrail Savaşı'nda, 1967'deki Altı Gün Savaşı'ndan daha ciddi bir biçimde gündeme gelmiştir. OPEC ülkelerinin sahip oldukları ekonomik kaldıraç gücünün farkına varmaları sonucu, 1973 Arap-İsrail Savaşı sadece bölgesel bir savaş olarak kalmayıp, sonuçları itibarıyla uluslararası sistemdeki birçok aktör üzerinde etkisi olan bir savaş olmuştur. Savaş sırasında Suudi Arabistan liderliğindeki Arap ülkeleri, petrol fiyatlarının artırılmasını kararlaştırmış ve petrol üretimlerini kısmışlardır. Ayrıca İsrail'e destek veren ülkelere petrol ambargosu uygulamışlardır. Bu uygulamalar Arap ülkelerinin petrolü politik bir silah olarak kullanabileceklerinin bir göstergesi olmuştur. 1973 Savaşını müteakip ortaya çıkan petrol krizinin etkisiyle ham petrolün varil başına fiyatı 1 Ocak 1974'den sonra 1,80 dolardan önce 10 doların üstüne, 1977'de de 13,66 dolara yükselmiş ve bu durum bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de akaryakıt fiyatlarının birdenbire büyük artış göstermesine yol açmıştır.[36] 1973 petrol krizini takiben Türkiye'nin petrol faturası da dört yılda üç misli katlanarak 1977 yılında 6 milyar dolara dayanmıştır.[37] Dolayısıyla Türkiye krizin ardından petrol fiyatlarının ani artışına bağlı olarak kredili petrol alımı sorunu ile karşı karşıya kalmış ve bu durum ekonominin olumsuz etkilenmesine neden olmuştur. Petrol fiyatlarında yaşanan artışın girdi ve enerji maliyetlerini yükselmesi sonucu ortaya çıkardığı ekonomik sonuçlar, Türkiye'nin Arap ülkeleri ile ekonomik ve ticari anlamda ilişkilerini geliştirmesini hızlandırmıştır. Bu dönemde ciddi ödemeler dengesi açıklarıyla karşı karşıya olan Türkiye, petrol faturalarını karşılayabilmek için ihracat pazarlarını çeşitlendirme yoluna gitmeye başlamış ve bu doğrultuda Arap ülkeleri ile ihracatını arttırmanın yollarını aramıştır. Öte yandan Kıbrıs meselesi nedeniyle bu dönemde Avrupa Ekonomik Topluluğunun bazı Türk mallarına

---

[35] OAPEC Suudi Arabistan, Kuveyt ve Libya'nın liderliğinde daha çok geleneksel Arap ülkeleri arasındaki dayanışmayı içerecek bir görünümde kurulmuş olup, 1970'de Cezayir, Bahreyn, Katar, BAE; 1972 yılında ise Suriye, Irak ve Mısır'ın katılımıyla üye yapısı değişmiştir. Bkz. Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 380-381.

[36] Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi* (İstanbul, Remzi Kitabevi, 2001), 280.

[37] Türel Yılmaz, "Ortadoğu ile İlişkiler," ed. Haydar Çakmak, *Türk Dış Politikası (1919-1912)* (Ankara: Platin Yayınları, 2008), *641.*

yönelik kota uygulamasına gitmesi de Türk ihraç ürünleri için yeni pazar arayışlarını tetikleyen bir unsur olmuş ve Türkiye'nin Ortadoğu gibi başka coğrafyalara yönelmesini teşvik etmiştir.[38] Bu itibarla Türkiye'nin 1960'lı yılların sonundan itibaren gerek ekonomik gerekse siyasal anlamda Arap ülkeleri ile geliştirmeye başladığı ilişkileri, 1970'li yıllarına ortalarına geldiğinde İslam Konferansı Teşkilatı (*Organization of the Islamic Conference - OIC*)[39] çerçevesinde bu defa ekonomik kaygıların daha fazla öne çıktığı bir biçimde şekillendirilmiştir. Uluslararası arenada ekonomik ve siyasal dinamiklerin birbirlerinden ciddi bir biçimde etkilendiğini açıkça ortaya koyan 1973 petrol krizi, İslam Konferansı Teşkilatı'nın da gündemini bu yönde belirlenmesine yol açmış ve OIC üyeleri 1973 yılında Cidde'de gerçekleştirdikleri toplantıda mali ve parasal bir kuruluşun varlığının önemine dikkat çekmişlerdir. Türkiye, İslam Konferansı Teşkilatı'na verdiği önemin bir göstergesi olarak İslam Kalkınma Bankası'nın kuruluş planının onaylandığı 1975 yılındaki toplantıya dışişleri bakanı düzeyinde katılmış; bu adım, karşılığını Kıbrıs Federe Devleti Başkanı Rauf Denktaş'ın toplantıya konuk sıfatıyla davet edilmesi şeklinde bulmuştur.[40] Ayrıca OIC'in yedinci toplantısının İstanbul'da yapılması kararlaştırılmıştır. 12-15 Mayıs 1976 yılında düzenlenen İstanbul'daki toplantıya ev sahipliği yapan Türkiye, Filistin sorununa ilişkin olarak Arap ülkelerinin tezlerine kayıtsız kalmamıştır.[41]

Bütün bu gelişmeler ekseninde Türkiye Arap devletlerine ilişkin olumlu bir tutum sergilerken diğer taraftan da İsrail ile ilişkilerinin zarar görmemesine dikkat etmiştir. Bu bağlamda 1974 yılının Şubat ayında 1973 Arap-İsrail Savaşı'nın değerlendirilmesi amacıyla gerçekleştirilen II. İslam Konferansı Teşkilatı toplantısının sonunda mutabık kalınan Lahor

---

[38] Ramazan Gözen, *İmparatorluktan Küresel Aktörlüğe: Türkiye'nin Dış Politikası* (Ankara: Palme Yayıncılık, 2009), 185.

[39] Örgütün adı 2011 yılında Astana'da yapılan Dışişleri Bakanları Konseyi kararları doğrultusunda İslam İşbirliği Teşkilatı (Organisation of Islamic Cooperation - OIC) olarak değişmiştir.

[40] Melek Fırat ve Ömer Kürkçüoğlu, "Arap Devletleriyle İlişkiler," ed. Baskın Oran, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I* (İstanbul, İletişim Yayınları, 2003), 630.

[41] "1975 yılına kadar dışişleri bakanlarının katılımıyla düzenlenen toplantılara müsteşar seviyesinde, devlet başkanlarının katılımıyla gerçekleştirilen zirve toplantılarına ise dışişleri bakanı seviyesinde katılan Türkiye, 1981 tarihinde Suudi Arabistan'ın Taif şehrinde gerçekleştirilen İslam ülkeleri devlet başkanları zirvesinden itibaren ise İslam Konferansı Örgütü'nün zirve toplantılarına cumhurbaşkanı düzeyinde katılım sağlamaya başlamıştır." Bkz. Tayyar Arı, "Türkiye'nin Orta Doğu Politikası ve ABD ile İlişkileri: Politik İkilem," der. Zeynep Dağı, *Doğu'dan Batı'ya Dış Politika AK Partili Yıllar* (Ankara: Orion Yayınevi, 2006), 120.

Bildirisi'nde "üye ülkelerin İsrail ile tüm ilişkilerini kesmesi" ifadesine net bir biçimde yer verilmiş olmasına rağmen Türkiye bu karara çekince koymuştur.[42]

Öte yandan 1977 yılında İsrail'de Likud hükümetinin başa geçmesiyle birlikte Lübnan'a ilişkin İsrail politikasının sertleşmesi, bir yandan Türkiye-İsrail diplomatik ilişkilerinin gerilmesine neden olurken diğer yandan görece mesafeli bir tutum sergilediği Filistin Kurtuluş Örgütü'ne (FKÖ) karşı ılımlı bir politika izlemeye başlamasına yol açmıştır.[43] Nitekim 1979'da FKÖ'nün Ankara'da bir temsilciliği açılmıştır.

1980'li Yılların Liberal Ekonomik İkliminde Türkiye'nin Filistin Sorununa İlişkin Politikası: Ekonomi Politiğin Zemin Kazanması

Türkiye'nin Arap ülkeleri ile yakınlaşmasını kolaylaştıran gelişmelerin 1980'li yıllarda da sürdüğü söylenebilir. ABD'nin Carter Doktrini'ni ilan etmesiyle birlikte Körfez bölgesindeki Arap devletlerini de içeren bir güvenlik ağı oluşturma niyeti, Türkiye'nin bölge ülkeleriyle ilişkilerinin artmasını gerektirmiştir. Ayrıca bu dönemde ekonomik gerekçeler de bölgedeki Arap ülkeleri ile ilişkilerin geliştirilmesinde etkili olmuştur. 12 Eylül 1980 darbe yönetiminin son Demirel hükümeti döneminde Turgut Özal tarafından hazırlanan 24 Ocak Kararlarını benimsemesi Türkiye'nin Ortadoğu bölgesindeki Arap ülkeleri ile ilişkilerinin geliştirilmesi noktasında önemli bir dönüm noktasıdır. Ana mantığı liberal ekonomi anlayışına dayanan 24 Ocak 1980 kararları ile 1960-80 dönemine damgasını vuran ithal ikameci kalkınma modeline son verilerek ihracata dayalı büyüme stratejisine geçilmiştir.

Bu dinamiklerin yanı sıra İsrail'in tek taraflı bir biçimde ortaya koyduğu uygulamalar ve kararlar da Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerinde gerginlik yaratırken adeta Arap ülkeleri ile yakınlaşmanın meşru zeminini oluşturmuştur. Nitekim 1980'de İsrail'in Kudüs'ü "ebedi ve değişmez başkenti" ilan etmesini kabul etmeyen Türkiye, İsrail'in bu kararının ardından 28 Ağustos 1980'de Kudüs başkonsolosluğunu kapatmış, 26 Kasım 1980 tarihinde ise Tel Aviv'deki maslahatgüzarlığını ikinci kâtip düzeyine indirmiştir. 12 Eylül 1980 askeri darbesinin ardından Milli Güvenlik Konseyi yönetiminin aldığı bu karar, İslam ülkeleri dayanışmasından ziyade, ekonomik nedenlere dayandırılmıştır. Türkiye'nin bu tepkiyi Suudi

---

[42] İsmail Soysal, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağıtları (1945-1990)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 736.

[43] Kemal Kirişci, "The Future of Turkish Policy Toward the Middle East," ed. Barry Rubin-Kemal Kirişci, *Turkey in World Politics: An Emerging Multiregional Power* (Boulder London: Lynne Rienner Publishers, 2001), 99.

Arabistan'ın Türkiye'ye vaat ettiği kredinin serbest bırakılması karşılığında aldığına dair haberler dönemin yazılı basında yer almıştır.[44] Bu algı söz konusu kararın Türkiye'nin ilk kez Başbakanlık seviyesinde katılım sağlayacağı Taif'te yapılacak olan İslam Konferansı Teşkilatı toplantısı öncesinde alınması nedeniyle oluşmuşsa da, 1980 darbesi sonrası askeri yönetimin, —nüfusunun büyük bir kısmının Müslüman olması bağlamında– – Türkiye'nin sahip olduğu İslami kimliğini gerek iç politikada gerekse uluslararası ilişkilerde bir araç olarak kullanma eğilimi de böyle bir kararın alınmasını gerektirmiş olabilir. 12 Eylül yönetiminin İslam dininin sosyal kontrol işlevinden yararlanmak amacıyla baş vurulan (örneğin din derslerinin zorunlu kılınması gibi) birtakım uygulamaları hatırlandığında, dış politikada da benzer İslami reflekslerle hareket edildiği akla gelebilir. Ancak İsrail'e karşı alınan bu kararın ardındaki asıl belirleyici faktör ekonomik sorunlar olmuştur. Nitekim Suudi Arabistan'dan Ağustos 1980'de ekonomik yardım talep edildiğinde Riyad yönetimi Türkiye'ye yapacağı 75 milyon dolarlık ekonomik yardım ve 2 milyon tonluk petrol karşılığında İsrail ile ilişkilerin kesilmesi tavsiyesinde bulunmuştu.[45]

Askeri darbe yönetiminin ardından Özal liderliğinde kurulan hükümetin dış politikadaki önceliği ekonomi odaklı olmuştur. Bu bağlamda Turgut Özal'ın başbakanlığı (1983-1989) ve cumhurbaşkanlığı (1989-1993) dönemlerinde Ortadoğu bölgesine liberal bir bakış açısıyla yaklaşılmış ve bölge ülkeleri ile tesis edilen ilişkilerde fonksiyonalist ve pragmatist bir yaklaşım hâkim olmuştur. Özellikle komşularla politik sorunların çözümü bağlamında, bölge ülkeleriyle öncelikli olarak ekonomik alandaki ilişkilerin geliştirilmesi işlevsel bir politika olarak görülmüştür. Başka bir deyişle, siyasi gerilimlerin azaltılması için ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi, özellikle de ticaretin teşviki Özal'ın bölgeye yönelik oluşturduğu yaklaşımın önemli bir parçası olmuştur. Buna ilaveten, bölge ülkeleri ile ilişkilerin geliştirilmesinin Türkiye'nin bir taraftan bölgesel bir güç olarak konumlanmasına diğer taraftan ise Batılı müttefiklerinin nezdinde öneminin artmasına katkıda bulunacağı düşünülmüştür.

Öte yandan, 1980'lerin sonlarında yaşanan birtakım gelişmeler Türkiye'nin bölgeye yönelik politikasında 1990'larda ortaya çıkacak değişimlerin işaretleri olmuştur. Türkiye Ortadoğu politikasında başından beri İsrail'le Arap devletleri arasında dengeyi gözetmeye çabalarken, 1980'lerin sonlarına doğru Arap devletlerinin bazı tutumları nedeniyle

---

[44] Gencer Özcan, "Türkiye-İsrail İlişkileri 50. Yılına Girerken," der. Faruk Sönmezoğlu, *Türk Dış Politikasının Analizi* (İstanbul, Der Yayınları, 2001), 165.

[45] Yavuz, "İkicilik (Duality): Türk-Arap İlişkileri ve Filistin Sorunu," 575.

bölgeye yönelik politikasını gözden geçirmeye başlamıştır. Türkiye'nin bu kararında Arap Devletleri ve FKÖ'nün Türkiye'nin Kıbrıs ve Bulgaristan'a yönelik politikalarını desteklememesi ve GAP Projesi nedeniyle palazlanan su meselesi ile PKK'ya destek konularında komşu ülkelerle sorunlar yaşaması etkili olmuştur.[46] 1980'lerin ikinci yarısından itibaren Arap ülkeleri ile ilişkilerde yaşanan bu soğuma, ilk bakışta İsrail ile ilişkilerin geliştirilmesi için uygun bir ortam oluşturmuş ise de bu dönemde İsrail'in *fait accompli* niteliğindeki Kudüs kararının yanı sıra, bölgedeki diğer saldırgan faaliyetleri Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerinin gerilmesine neden olmuştur. İsrail'in 1967 yılında işgal ettiği Golan Tepeleri'ne ilişkin 18 Ocak 1981 tarihli ilhak kararı, 7 Haziran 1981'de Irak'taki Osirak nükleer reaktörüne hava saldırısı düzenlemesi, 6 Haziran 1982'de Güney Lübnan'ı işgal etmesi, 18 Eylül 1982'de Sabra ve Şatila mülteci kamplarındaki kıyımları, Batı Şeria'da yasadışı Yahudi yerleşim yerleri kurması ve 1 Ekim 1985 tarihinde Tunus'ta FKÖ karargâhını[47] bombalaması gibi hem hukuk hem insanlık dışı uygulamaları bu dönemde Türkiye-İsrail ilişkilerini olumsuz etkilemiş ve Türkiye'nin Arap tezlerine verdiği desteği artırmasına neden olmuştur. 15 Kasım 1988 tarihinde Cezayir'de FKÖ Konseyi toplantısında bağımsızlığını açıklayan Filistin Devleti'ni ilk tanıyan ülkelerden birisi de Türkiye olmuştur.[48] İsrail tepki gösterse de, Türkiye, bölge halklarının ve tüm devletlerin barış içinde yaşama hakları olduğu konusunda görüş bildirmiştir.[49]

1980'lerin başında İsrail'in bölgeye yönelik söylemleri ve düzenlediği operasyonlar nedeniyle ilişkiler tümüyle kesilmese bile sınırlı kalırken, 1986'da Tel Aviv'e maslahatgüzar atanmıştır. Öte yandan Irak-İran Savaşı'nın Türkiye'ye dolaylı yoldan olumsuz etkileri de 1980'lerin sonunda bölge politikasının değişmesinde belirleyici olmuştur. Savaşın ağırlıklı merkezi güney olduğundan, Irak'ın birliklerini güney bölgelere kaydırması Irak'ın kuzeyinde merkezin gücünü azaltmıştır. İran bölgedeki Kürt güçlerine destek sağlayarak, Irak ordusunun gücünü bölmeye çalışmıştır. Mısır'ın Camp David zirvesinden sonra Arap ülkeleri arasında itibar kaybetmesinin

---

[46] Mustafa Çufalı, "21. Yüzyıla Girişte Türkiye'nin Bölgesel Sorunları ve Öneriler," der. İdris Bal *21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası* (İstanbul, Alfa Yayınları, 2001), 51-52.

[47] "1982'de İsrail'in Lübnan'ı işgal etmesi ve ardından FKÖ'nün Beyrut'tan çıkarılmasıyla FKÖ önderliği Tunus'a; silahlı kuvvetleri ise Yemen, Cezayir gibi Arap ülkelerine gönderilmişti." Bkz. Mete Çubukçu, *Bizim Filistin: Bir Direnişin Tarihçesi* (İstanbul: Metis Yayınları, 2002), 69.

[48] Davut Dursun, *Ortadoğu Neresi?* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 61.

[49] Uğur Gündüz ve İdris Arıkan, "Uluslararası İletişim ve Ötekilikler Bağlamında Tarihsel, Düşünsel ve Pratik Unsurlarıyla Türkiye-İsrail İlişkileri ve Krizleri," *Aksaray İletişim Dergisi* 1, Sayı 1 (Ocak 2019): 38.

ardından, Arap ülkelerinin liderliğine oynamaya başlayan Suriye aynı hedefi güden Irak'ı yıpratmak için İran'ın izlediği politikayı takip etmiştir. Kuzey Irak'taki bu durum 1984 yılından itibaren Türkiye'de silahlı eylemlere başlayan PKK için de uygun bir zemin hazırlamış ve 1990'lı yıllarda artacak problemlere kaynaklık etmiştir. Bu bağlamda güvenlik kaygıları ile belirlenen dış politik anlayışı öne çıkmış, 1970 ve 1980'li yıllarda Türkiye'nin bölgede Arap yanlısı politikalar izlemesinin ardındaki temel nedenlerden biri olan ekonomik faktör, 1990'ların ilk yılları itibariyle daha az hissedilir hale gelmiştir. 1980'lerin sonunda petrol fiyatlarındaki ciddi düşüş ve Irak'ın Kuveyt'i işgali sonrasına daralan Ortadoğu pazarı ve hemen ardından uygulanan Irak'a yönelik BM yaptırımları da ekonomik faktörün etkisinin azalmasında belirleyici olmuştur.[50]

1990'lı Yıllar: İsrail ile İlişkilerde Yaşanan İvme ve Denge Politikasında Dönüşüm

1990'lı yıllar Filistin sorunun çözülmesine ilişkin önemli adımların atılması açısından oldukça elverişli bir ortam sunmuştur. Bu türden bir ortamda Türkiye'nin İsrail ile ilişkileri de ivme kazanmıştır. İlkeler Bildirgesi'nin imzalanmasıyla Filistin meselesinde olumlu gelişmelerin yaşandığı bu ortamda, bir yandan Soğuk Savaş'ın hemen ardından başlayan Birinci Körfez Savaşı'nın etkisiyle PKK tehdidi, diğer yandan iç siyasal çekişmeler nedeniyle irtica tehdidinin gölgesinde büyük ölçüde ordu tarafından belirlenen güvenlik odaklı dış politikanın bir uzantısı olarak 1990'lı yıllarda İsrail-Türkiye ilişkileri en yoğun dönemini yaşamıştır.

1990'ların başlarında Ortadoğu Barış Sürecinde yaşanan gelişmelerle birlikte taraflar arasındaki mesafenin azaldığı bir ortamda, Türkiye'nin İsrail ve Filistin'e yönelik dengeli tutumunu sürdürebilmesi daha da kolaylaşmıştır.[51] Nitekim Camp David anlaşmalarından sonra ara verilen Ortadoğu Barış Süreci'nin Ekim 1991'de Madrid Konferansı ile tekrar başlatılmasıyla çözüm olasılıkları üzerinden iyimser bir hava oluşması Türk dış politikasına esneklik kazandırmıştır. Haziran 1992'deki seçimleri "barış için toprak" yaklaşımını kendisine slogan yapan İşçi Partisi lideri Yitzhak Rabin'in iktidara gelmesiyle barış süreci hız kazanmış ve Ocak 1993'te başlayan ve 4 ay boyunca süren Oslo görüşmelerinin ardından Rabin ve Arafat tarafından Oslo Anlaşması olarak da adlandırılan "İlkeler Bildirgesi"

---

[50] Süha Bölükbaşı, "Türkiye ve İsrail: Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa," der. Şaban H. Çalış, İhsan D. Dağı ve Ramazan Gözen, *Türkiye'nin Dış Politika Gündemi: Kimlik, Demokrasi, Güvenlik* (Ankara: Liberte Yayınları, 2001), 261.

[51] William Hale, *Turkish Foreign Policy: 1774-2000* (London: Frank Cass, 2003), 297.

13 Eylül 1993 tarihinde Beyaz Saray'da imzalanmıştır. Barış sürecindeki bu olumlu gelişmeyle birlikte, Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkiler yeni bir boyut kazanmıştır.[52] Bununla birlikte, 19 Aralık 1991'de İsrail'e temsil düzeyi büyükelçiliğe yükseltilirken eş zamanlı olarak Filistin'e temsil düzeyi büyükelçiliğe çıkarılmış, Filistin meselesi ile ilgili olarak sürdürülen dengeli diplomasi anlayışı 1990'ların başlarında da devam ettirilmiştir. Ancak 1996 yılına gelindiğinde iki ülke arasında imzalanan bir dizi önemli antlaşma ile Türkiye-İsrail ilişkileri stratejik boyuta taşınınca denge İsrail lehine olacak şekilde bozulacaktır.

Diğer taraftan Birinci Körfez Krizi de 1990'ların ilk yarısında Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerin gelişmesine katkı sağlayan bir diğer gelişme olmuştur. FKÖ'nün Körfez Krizi esnasında Irak'ı destekleyen tek Arap unsur olması ve bunun sonucunda Arap devletlerin FKÖ'ye olan maddi desteklerini azaltması Filistin'i İsrail'le barış yapmaya zorlayan bir durum ortaya çıkarmıştı. Filistin konusunda bu döneme kadar mevcut olan Arap devletlerinin İsrail'e karşı bir blok oluşturmaları Körfez Krizi ile ortadan kalkmış, İsrail'e Arap ülkeleri ile diplomatik ilişkiler kurma yolunda bir olanak sağlamıştır.[53] Ortadoğu'da yaşanan bu gelişmelerle birlikte İsrail'le Arap devletlerinin yakınlaşması, bir anlamda Türkiye'nin bu devletleri rahatsız etmeden İsrail'le olan ilişkilerini yapılandırması anlamına gelmiştir. Böylelikle Türkiye, İsrail ile daha ziyade kamuoyundan gizli bir biçimde sürdürdüğü ilişkileri bu defa gizlemeden, açık biçimde geliştirmek için bir olanak elde etmiştir. Birleşmiş Milletler'in "Siyonizm'in bir tür ırkçılık olduğu" kararının iptaline ilişkin görüşmelerinde Türkiye'nin çekimser oy kullanması bu çerçevede değerlendirilebilir.[54] Benzer biçimde 30 Ekim 1991'de başlayan Madrid Konferansı'nın hemen ardından 31 Aralık 1991 tarihinde Ankara'daki hem İsrail hem de Filistin temsilciliğinin aynı anda büyükelçilik düzeyine çıkartılması da bu yönde bir gelişme olmuştur.[55]

Bu gelişmenin ardından İsrail ve Türkiye arasındaki üst düzey ilişkiler daha sonraki yıllarda başbakan ve cumhurbaşkanı düzeyinde devam etmiştir. 25 Ocak 1994 tarihinde Ezer Weizman Türkiye'yi ziyaret eden ilk İsrail cumhurbaşkanı olarak Türkiye'ye gelmiştir. Ardından Dışişleri Bakanı Şimon Peres Nisan 1994'te Ankara'ya bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Kasım 1994'te

---

[52] Kirişci, "The Future of Turkish Policy Toward the Middle East," 101; Işıl Anıl, "Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye ve Arap-İsrail Barış Süreci," der. Meliha Benli Altunışık, *Türkiye ve Ortadoğu Tarih, Kimlik ve Güvenlik* (İstanbul: Boyut Kitapları, 1999), 136-141.

[53] Çağrı Erhan, "Orta Doğu Barış Süreci Kutusu," ed. Baskın Oran *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 570.

[54] Dursunoğlu, *Stratejik İttifak: Türkiye-İsrail ilişkilerinin Öyküsü*, 58.

[55] Erhan ve Kürkçüoğlu, "1990–2001: Arap Olmayan Devletlerle İlişkiler," 568.

Başbakan Çiller'in İsrail'e gerçekleştirdiği ziyaret ise, ilk kez bir başbakanın İsrail'i ziyareti olması hasebiyle ayrıca önemlidir. Karşılıklı ziyaretler dönemin Cumhurbaşkanı Demirel'in Mart 1996'da İsrail'e yaptığı ziyaret ve bir ay sonra da Devlet Başkanı Weizman tarafından yapılan ziyaretle en üst düzeye ulaşmıştır.[56]

23 Şubat 1996 tarihinde iki ülke arasında imzalanan Askeri Alanda Eğitim ve Teknik İşbirliği Çerçeve Antlaşması ise ilişkilerin stratejik ortaklık boyutuna gelmesi açısından ciddi bir kilometre taşıdır. Askeri ve savunma alanında ikili ilişkilerde bir diğer önemli kilometre taşı ise 28 Ağustos 1996'da imzalanan Savunma Sanayi İşbirliği Antlaşması'dır. Anlaşma temelde taraflar arasında savunma alanında bilgi transferini ve teknisyenlerin karşılıklı eğitimini öngörmekle birlikte, Türkiye'nin askeri teçhizatının İsrail tarafından modernizasyonunu da içermiştir.[57] Antlaşma aynı zamanda Türkiye'nin Filistin sorunu bağlamında o tarihe kadar izlemiş olduğu denge politikasından önemli ölçüde bir sapma olması açısından ayrıca dikkate değerdir. Nitekim Türkiye'nin askeri alanda imza attığı en önemli antlaşmalardan biri olan bu antlaşmanın zamanlaması, İsrail'de Mayıs 1996'da yapılan seçimlerin ardından kurulan Netenyahu hükümetinin sertlik yanlısı politikaları nedeniyle Ortadoğu Barış Süreci'nin tıkanmaya başladığı döneme tekabül etmektedir. Dolayısıyla böylesi bir süreçte İsrail'le imzalanan Savunma Sanayi İşbirliği Antlaşması, Türkiye'nin Arap ülkeleri ve İsrail'le ilişkilerinde uyguladığı denge politikasında değişimin başladığına işaret etmektedir.[58] Türkiye-İsrail ilişkilerinin Arap-İsrail çatışmalardaki iniş ve çıkışlara karşı son derece hassas olduğu kabul edilen bir gerçek olmakla birlikte bu dönemden itibaren İsrail ile ilişkilerin geliştirilmesinde Filistin meselesinin ön koşul olmaktan çıktığı, dolayısıyla söz konusu denge siyasetini gözetme hassasiyetinde azalma olduğu söylenebilir.[59] Nitekim Ortadoğu Barış Sürecindeki aksaklıklardan bağımsız bir şekilde 1997 yılında karşılıklı üst düzey ziyaretlerin arttığı gözlemlenmektedir. Bir karşılaştırma yapmak gerekirse, 1993 yılında dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, İsrail ziyaretini İsrail'in Lübnan operasyonlarını gerekçe göstererek ertelemiş ve

---

[56] Gencer Özcan, *Türkiye – İsrail İlişkilerinde Dönüşüm: Güvenliğin Ötesi* (İstanbul: TESEV, 2005), 50-51.

[57] Fatma Sarıaslan, "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Değişmeyen Dinamik: Ekonomi," *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 74, No: 4 (2019): 1071.

[58] Meliha Benli Altunışık, "Güvenlik Kıskacında Türkiye-Ortadoğu İlişkileri," içinde *En Uzun On Yıl, Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar,* der. Gencer Özcan ve Şule Kut (İstanbul: Büke Yayınları, 2000), 331.

[59] İlker Aytürk, "The Coming of an Ice Age? Turkish– Israeli Relations Since 2002," *Turkish Studies* 12, No. 4 (December 2011): 675.

söz konusu ziyaret ancak Ortadoğu Barış Sürecindeki olumlu gelişmelerden sonra gerçekleştirilebilmişken, 1997 yılındaki ziyaretlere bakıldığında, ikili ilişkilerin düzeyi ve yakınlığının Arap-İsrail çatışmasına endekslenen bir anlayıştan uzaklaştığını gözlemlemek mümkündür.[60] 1997 yılı iki ülke arasında güvenlik ve savunma alanındaki ilişkilerin geliştirilmesinde kritik bir yıl olmanın ötesinde, Filistin sorununa ilişkin barış sürecinde ciddi aksamalar yaşanan bir yıl olmuştur. Dönemin Genelkurmay Başkanı Orgeneral İsmail Hakkı Karadayı'nın İsrail'i ziyaret eden ilk Genelkurmay Başkanı olarak Şubat 1997'da İsrail'e gerçekleştirdiği ziyaret bu açıdan önemli bir noktayı teşkil etmektedir. Yine Mayıs 1997'de dönemin Milli Savunma Bakanı Turhan Tayan'ın İsrail ziyareti ve aynı yılın Aralık ayında ise dönemin İsrail Savunma Bakanı Mordichai'nin Türkiye'yi ziyareti de, barış sürecinin sekteye uğramasına rağmen, iki ülke arasındaki askeri işbirliğinin ulaştığı seviyeyi göstermesi açısından önemlidir. Tayan'ın ziyaretinde, her fırsatta iki ülke ilişkilerinin meşru zeminine temel gerekçe olarak sunulan "bölgesel tehditler" ele alınmış ve bu bağlamda gündeme getirilen ortak tatbikat önerisi Milli Savunma Bakanı'na resmen iletilmiştir.[61] İsrail Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı David Levy'nin yine 1997 yılının Nisan ayındaki Türkiye ziyareti ise, Netenyahu hükümetinin Doğu Kudüs'te yeni yasadışı yerleşim birimleri açılmasına yönelik girişimleri nedeniyle Ortadoğu Barış Sürecinin tıkanıklığa uğradığı günlerde gerçekleştirilmiştir.[62]

2000'lerden Günümüze Türkiye'nin Filistin Sorununa Dair Politikaları ve İsrail'le İlişkiler

Hiç kuşkusuz ki Filistin sorunu Türkiye-İsrail ilişkilerinin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. 2000'li yılların başında Filistin meselesinde yaşanan barış sürecinin sekteye uğraması ve 28 Eylül 2000'de el-Aksa İntifadası'nın (İkinci İntifada) başlaması gibi birtakım gelişmeler İsrail Türkiye siyasi ilişkilerinin 1990'lardaki seyrinin sürdürülememesinde etkili olmuştur. Nitekim söz konusu dönemde İsrail'deki sağ koalisyonların temel kaygısı askeri güce dayalı bir güvenlik ortamı tesis etmek olmuştur. Dolayısıyla İsrail'in Filistin sorununa ilişkin siyasetini ciddi ölçüde ve zora dayalı bir şekilde sertleştirdiği bu dönemde, Türkiye'nin Filistin politikası nedeniyle İsrail'i eleştirme siyaseti de giderek güç kazanmıştır. İsrail'in İkinci İntifada karşısında kullandığı orantısız güç, Türkiye'deki toplumsal tabanın

---

[60] Sarıaslan, "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Değişmeyen Dinamik: Ekonomi," 1072.

[61] Uğur Çevik, "*Ortadoğu Bağlamında Türkiye* İsrail *Güvenlik İlişkileri*" (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2010), 82.

[62] Özcan, "Türkiye-İsrail İlişkileri 50. Yılına Girerken," 172-173.

yanı sıra devlet düzeyinde de eleştirileri beraberinde getirmiştir. Bu dönemde Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer bölgede çatışmaların yoğunlaşması üzerine İsrail kuvvetlerini aşırı güç kullanmakla suçlamış;[63] Nisan 2002'de İsrail Batı Şeria'yı işgal ettiğinde Başbakan Bülent Ecevit, Filistin halkına soykırım yaptığı gerekçesiyle Şaron yönetimini suçlamıştır.[64] Bununla birlikte, Ecevit ilişkilerdeki denge hassasiyetini gözeterek kısa bir süre sonra bir açıklama yapmış ve ''soykırım'' kelimesinin maksadını aşan yorumlara yol açtığını belirtmiştir.[65] Türkiye, ayrıca 20 Ekim 2000'de sivillere karşı aşırı şiddet kullandığı gerekçesiyle BM'nin İsrail'i kınadığı ve olayları soruşturmak için bir mekanizma tesis edilmesini öngördüğü bir karar tasarısına da lehte oy vermiştir.[66] 2002 yılında yapılan seçimlerin ardından Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarının başlamasıyla birlikte de İsrail'in Filistin politikası sert ifadelerle eleştirilmeye devam etmiştir. Esasında söz konusu dönemde Türkiye'deki karar alıcıların dış politika yaklaşımlarının bölgesel işbirliği eksenli bir çizgiye yönelmekle birlikte, İsrail'in Filistin meselesindeki sert tutumu nedeniyle bu ülke ile siyasi ilişkilerin istenen seviyeye taşınamadığı gözlemlenmektedir. Dolayısıyla bu dönemde de iki ülke siyasal ilişkileri Filistin sorunu münasebetiyle gerilmeye devam etmiştir. Nitekim Şaron yönetiminin Refah mülteci kampına yönelik saldırıları ve Hamas lideri Ahmed Yasin'in öldürülmesinin ardından, Mayıs 2004'te Başbakan Erdoğan'ın İsrail yönetimini "devlet terörü" uygulamakla suçlaması ile birlikte Filistin sorunu, ilişkilerdeki gerginliğin sürmesinde etkili bir unsur olmayı sürdürmüştür. Bununla birlikte, İsrail'le imzalanmış olan mevcut antlaşmalarla ilgili herhangi bir değişiklik olmamış; iki ülke arasındaki ticaret hacmi artış eğilimini sürdürmüştür. Anılan dönemde Ankara'nın, yeni dönemde izlediği çok boyutlu dış politikanın bir uzantısı olarak İsrail ile ilişkilerini geliştirmeye çalıştığı da gözlemlenmektedir. Nitekim 2005 yılına gelindiğinde, önce Dışişleri Bakanı Abdullah Gül, ardından Başbakan Recep Tayyip Erdoğan ve daha sonra da savunma ve enerji bakanları gibi hükümetin diğer üyelerinin İsrail'e gerçekleştirdikleri ziyaretler ve askerî alanda yapılan yeni işbirliği projeleriyle iki ülke arasındaki ilişkiler 2004'ün olumsuz atmosferinden sıyrılmıştır.[67]

---

[63] "Sezer: 'Ortadoğu'da barış BM kararları uygulanırsa sağlanır'," *Hürriyet,* 25 Ekim 2000.

[64] "İsrail ile 'soykırım' krizi," *Hürriyet,* 6 Nisan 2002.

[65] Esra Çuhadar Gürkaynak, "Turkey as a Third Party in Israeli- Palestinian Conflict: Assessment and Reflections," *Perceptions*, (Spring 2007): 103.

[66] Ali Balcı, "Türkiye'nin Dış Politikası ve İsrail: 1990'lar ve 2000'lere İlişkin Bir Karşılaştırma," *Ortadoğu Etütleri* 2, Sayı: 4 (2011): 127.

[67] Louis Fishman, "Turkish-Israeli Relations in a post-Arab Spring: A Historical Perspective," *Ortadoğu Analiz* 5, Sayı: 50 (Şubat 2013): 39.

Ancak 2006 yılında Filistin sorunu ekseninde yaşanan bazı gelişmeler üzerine, ikili ilişkiler yeniden olumsuz bir havaya bürünmüştür. 25 Ocak 2006 tarihinde yapılan Filistin seçimlerinden zaferle çıkan Hamas'ın lideri Halid Meşal'in 16 Şubat 2006 tarihli Türkiye ziyareti ve İsrail'in Haziran 2006'da Gazze'den başlayarak Lübnan'ı hedef alan saldırıları bu olumsuz havanın oluşmasında rol oynamıştır. Bu süreçte Türkiye, İsrail'in şiddet içeren bölge politikalarından duyduğu rahatsızlığı dile getirmekten kaçınmamıştır. Bu rahatsızlık sadece sözle ifade edilmekle kalmayıp Türkiye'nin İsrail konusunda aldığı kararlara da yansımıştır. Bu çerçevede, kırk sekiz adet F-4 uçağının modernizasyonu ihalesi İsrail'e verilmezken, uzun bir süre gündemi meşgul eden Manavgat Nehri suyunun İsrail'e satılması projesi de iptal edilmiştir.

Öte yandan 2000'li yıllardan itibaren Türkiye, gerek bölgesindeki ülkelerle gerekse diğer dünya ülkeleriyle ilişkilerinde —özellikle 1990'larda dış politikaya hâkim olan— savunmacı ve güvenlikleştirilmiş bir yaklaşımdan ziyade, işbirliğine, siyasi diyaloğa ve yumuşak güce dayanan bir dış politika anlayışına yönelmiştir. Bu perspektifle, Türkiye Mart 2007'den itibaren Filistin meselesinde arabuluculuk rolü üstlenerek İsrail ve Suriye arasında dolaylı görüşmeleri yürütmeye başlamış ve Türkiye'nin Filistin sorunu eksenindeki konumunda yeni bir boyut söz konusu olmuştur. Ancak bu durum İsrail'in realist bir perspektifle bölgedeki varlığını askeri güçle sürdürmeye ısrarla devam etmesi nedeniyle sürdürülebilir olmamış ve ancak İsrail'in 27 Aralık 2008 tarihinde Gazze'ye yönelik olarak başlattığı "Dökme Kurşun Operasyonu"na kadar devam edebilmiştir. İsrail'in Gazze'ye gerçekleştirdiği saldırılar sırasında Ankara'dan gelen tepkiler ve sonrasında yaşanan gelişmeler, Filistin sorunu bağlamında Türkiye'nin İsrail ile ilişkileri açısından bir dönüm noktası olmuştur. 2009 yılının Ocak ayında iki ülke arasında "*one minute*"[68] olarak adlandırılan kriz yaşanmış ve bu olay sonrasında iki ülke ilişkileri birbirini takip eden siyasal krizlerle birlikte bir gerilim dönemine girmiştir. 2010 yılının Ocak ayında ise Davos'ta yaşananların rövanşı olarak lanse edilen "alçak koltuk" krizi yaşanmıştır.[69]

---

[68] Başbakan Erdoğan İsviçre'nin Davos kentindeki Dünya Ekonomik Forumu'nda düzenlenen bir panelde İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres'e sert bir tepki göstermiş ve ardından kendisine yeterli konuşma zamanı verilmediği gerekçesiyle paneli terk etmiştir. Bkz."Erdoğan paneli terk etti," *Milliyet,* 29 Ocak 2009.

[69] İsrail Dışişleri Bakan Yardımcısı Danny Ayolon'un, Türkiye'nin Tel Aviv Büyükelçisi Oğuz Çelikkol'u *Knesset*'e davet etmesi üzerine gerçekleştirilen görüşme öncesinde, basın mensupları önünde diplomatik nezaket kurallarına uymayan bir tavır sergilemesi ve bu duruma İsrail basınında geniş yer verilmesinin ardından Ankara ile Tel Aviv arasında gergin bir trafik yaşanmıştır. Bkz. "İsrail'le 'alçak koltuk' krizi," *Milliyet,* 13 Ocak 2010.

İki ülke arasındaki siyasal ilişkilerde kopuşa yol açan asıl kriz, yine Filistin sorunu bağlamında ortaya çıkmıştır. 31 Mayıs 2010'da İsrail'in Gazze'ye yönelik uyguladığı ablukayı kırmak amacıyla yola çıkan Mavi Marmara adlı gemiye İsrail ordusunun uluslararası sularda müdahale etmesi ve gemideki dokuz Türk vatandaşının İsrail kuvvetleri tarafından öldürülmesi üzerine bu kriz yaşanmıştır. Türkiye'nin bu saldırıya ilk tepkisi yine askeri ilişkiler düzeyinde olmuş ve 2010 yılının Temmuz ayında İsrail askeri uçaklarının Türk hava sahasını kullanması yasaklanmıştır. Mavi Marmara saldırısının ardından Türkiye, İsrail ile ilişkilerinin yeniden normalleşmesi için üç talepte bulunmuş (İsrail hükümetinin özür dilemesi, ölen vatandaşların ailelerine tazminat ödenmesi ve Gazze'ye uygulanan ablukanın kaldırılması), İsrail'deki hükümet koalisyondaki radikal sağ isimlerin de etkisiyle üç yıl boyunca Türkiye'nin taleplerini karşılamaya yönelik herhangi bir girişimde bulunmayınca iki ülke ilişkileri, siyasi ve askeri düzlemde tarihinin en düşük seviyesine gerilemiştir. Türkiye'nin yukarıda zikredilen talepleri doğrultusunda İsrail tarafından herhangi bir adım atılmaması 2011 yılında iki ülke diplomatik ilişkilerinin asgari düzeye indirilmesi ve askeri anlaşmaların askıya alınması ile sonuçlanmıştır.

Esasında Türkiye'nin askeri merkezli ve güç odaklı bir dış politikadan ziyade siyasi diyalog, işbirliği ve karşılıklı bağımlılık eksenli bir dış siyaset izlediği bir dönemde İsrail ile ciddi siyasi krizler yaşamasına; İsrail'in Filistin meselesindeki çözüm odaklı olmaktan ziyade sorunu derinleştiren uzlaşmaz ve saldırgan tutumunun yol açtığı söylenebilir. Nitekim Türkiye'nin bu dönemde bölgedeki diğer aktörlerle giderek artan siyasi ve ekonomik iş birliği ve genel olarak bölgeye entegrasyonu göz önüne alındığında, İsrail ile siyasi ilişkilerde yaşanan krizlerin, Türkiye'nin o dönem gerek dünya gerek bölgeye ilişkin dış siyaseti açısından olağan durumlar olmadığı açıktır.

Bu süreçte Türkiye ve İsrail ilişkilerinin gergin seyretmesinde etkili olan bir diğer husus da İsrail'in Filistin topraklarındaki yasadışı yerleşimleri olmuştur. İsrail'in Filistin topraklarındaki yasadışı yerleşimlerine ilişkin Türkiye'nin tutumu net olmakla birlikte, İsrail ile arasındaki gerginlik oluşmasına varacak ölçüde etkili olan bir konu olmamıştır. Özellikle 2011 yılının ikinci yarısından itibaren İsrail hükümeti yeni yerleşimlere ilişkin faaliyetlerini arttırmış ve Türkiye bu faaliyetleri her defasında şiddetle kınamıştır. Dışişleri Bakanlığı 2011 yılında Temmuz ayından itibaren yıl bitimine kadar İsrail'in konuyla ilgili olarak attığı her adım üzerine sert açıklamalar yapmıştır. İsrail, BM Güvenlik Konseyi'nin konuya ilişkin 23 Aralık 2016 tarihli son kararına rağmen, ABD Başkanlık koltuğuna Donald Trump'ın oturmasının hemen ardından, işgal altındaki Doğu Kudüs ve Batı

Şeria'da yasadışı yeni yerleşim faaliyetini onaylamıştır. Son olarak 23 Şubat 2018'de Doğu Kudüs'ün güneyinde üç bin yeni konut inşasının onaylamış ve Türkiye buna yine sert tepki göstermiştir. İsrail yasadışı yerleşim yerleri konusunda *fait accompli* yöntemi izleyerek uluslararası hukuku ve ilgili Birleşmiş Milletler kararlarını hiçe sayan adımlarını peyderpey atmaya devam etmekte ve Türkiye de İsrail'in yerleşim yerleri siyasetini yazılı açıklamalarla kınamaktadır.

İsrail'de yönetime peşi sıra gelen sağ iktidarlar bir yandan yasadışı yerleşim yerleri vasıtasıyla bölgede sessiz ve derinden bir yayılma siyaseti izlerken diğer yandan ise bölgedeki tehdit algılamalarını askeri güç kullanarak oldukça saldırgan ve yıkıcı bir biçimde çözme konusundaki ısrarlarını sürdürmektedirler. Nitekim 2014 yılı Türkiye ve İsrail siyasal ilişkileri açısından, İsrail'in Mavi Marmara baskınına ilişkin tutumunun yılın ilk aylarında yumuşamasıyla yakınlaşma beklentilerinin korunduğu bir yıl izlenimi vermiş olmakla birlikte, İsrail'in 7 Temmuz 2014 tarihinde başlattığı "Koruyucu Hat Operasyonu" Türkiye-İsrail ilişkilerinin politik anlamda yeniden gergin bir seyir izlemesine neden olmuştur. Operasyon nedeniyle Türkiye İsrail'i sert bir dil ile eleştirmiştir. Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkilerde gerginlik yaratan bir başka gelişme ise İsrail'in Mescid-i Aksa'ya yönelik baskını olmuştur. 1967 yılından beri ilk defa Mescid-i Aksa'nın bütün Müslümanlara kapatılması Kudüs'te tansiyonu yükseltirken, Türkiye'nin sert tepkisine neden olmuştur. İsrail Silahlı Kuvvetleri (IDF-Israeli Defense Forces) ya da eylemleri ile daha çok örtüşen ve literatürde giderek yaygınlaşan adıyla "İsrail İşgal Kuvvetleri"nin (IOF-Israeli Occupation Forces)[70] Filistin meselesine ilişkin tutumunun ve ABD yönetiminin bu

[70] W. Andrew Terril, "Low Intensity Conflict in Southern Lebanon: Lessons and Dynamics of the Israeli-Shi'ite War, Conflict Quarterly, *Journal of Conflict Studies* VII, No. 3 (Summer 1987): 22-35; Max Singer, "Moral Standards Under Pressure: The Israeli Army and the Intifada," *Ethics & International Affairs* 4 (March 1990): 135-143; Mark Juergensmeyer ed., *Violence and the Sacred in the Modern World* (London: Frank Cass, 1991); Khalil Shikaki, "The Peace Process, National Reconstruction, and the Transition to Democracy in Palestine," *Journal of Palestine Studies* 25, No. 2 (Winter 1996): 5-20; Honaida Ghanim, "Thanatopolitics: The Case of the Colonial Occupation in Palestine," ed. Ronit Lentin *Thinking Palestine* (NY: Zed Books, 2008), 65-82; Ahmed A Rjoob, "The Impact of Israeli Occupation on the Conservation of Cultural Heritage Sites in the Occupied Palestinian Territories: The Case of 'Salvage Excavations' "*Conservation and Management of Archaeological Sites* 11, Nos: 3-4 (2009): 214-23; Mia Bloom, "Death *Becomes* Her: Women, Occupation, and Terrorist Mobilization," *PS: Political Science & Politics* 43, Issue 3 (July 2010): 445-450; Ron J. Smith, "Graduated incarceration: The Israeli occupation in subaltern geopolitical perspective," *Geoforum* 42, Issue 3 (June 2011): 316-328; Jad Isaac-Jane Hilal, "Palestinian landscape and the Israeli–Palestinian conflict," *International Journal of Environmental Studies* 68, No. 4 (August 2011): 413–429; Salem Thawaba, "Building and planning regulations under Israeli colonial power: a critical study from Palestine," *Planning Perspectives* 34, No: 1 (2019): 133-146.

eylemleri destekleyici tavrının Türkiye tarafından tasvip edilmediği, son gelişmeler üzerine Türkiye tarafından yapılan resmi açıklamalardan açıkça anlaşılabilir.[71] Türkiye'nin Filistin meselesinde aktif bir rol üstlenerek başta Birleşmiş Milletler olmak üzere uluslararası platformlarda Filistin'i desteklediği ve Filistin'in haklarının korunması bağlamında siyasi bir mücadele verdiği açıktır.[72] Bununla birlikte İsrail'in Mavi Marmara saldırısıyla ilgili Türkiye'nin taleplerine yönelik olumlu adımlar atmasından sonra iki ülkenin siyasi ilişkilerinde ortaya çıkan normalleştirme gayretleri, 28 Haziran 2016'da imzalanan mutabakatla birlikte karşılığını bulmuştur.[73] Dolayısıyla ilk bakışta Türkiye'nin Filistin meselesine ilişkin taraflar arasındaki dengeleme politikasının devam edeceği öngörülebilir. Ancak sorunun çözümü noktasında ABD gibi başat uluslararası aktörlerin İsrail yanlısı tutumları söz konusu dengeleme siyasetinin sürdürülebilirliğini tartışmaya açmaktadır. Nitekim son olarak ABD Başkanı Donald Trump'ın, İsrail Başbakan Netanyahu'nun "iki devletli çözüm"den giderek uzaklaşarak toprak kazanmayı ön plana çıkartan çatışmacı politikalarını desteklemesi söz konusu olmuştur. Türkiye ise İsrail'in konuya ilişkin siyasetinin "iki devletli çözüme" doğru çekilebilmesi için İsrail üzerinde uluslararası baskı uygulanması amacıyla uluslararası toplumun harekete geçirilmesi yönünde aktif olmaya çalışmaktadır. Filistin meselesinin önemli bir ayağı olan Kudüs konusunda yaşanan son gelişmeler karşısında Türkiye'nin tepkisi ve BM mekanizmasını etkin bir biçimde kullanması bunu doğrulamaktadır. Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Donald Trump, 2017 yılının sonunda uluslararası anlaşmalara ve Birleşmiş Milletler kararlarına aykırı bir şekilde Kudüs'ü tek taraflı olarak İsrail'in başkenti olarak kabul etmiş ve Tel Aviv'de bulunan ABD Büyükelçiliği'nin Kudüs'e taşınması için Amerikan Dışişleri

---

[71] T.C. Dışişleri Bakanlığı Açıklaması, *İşgal Altındaki Golan Tepeleri Üzerindeki İsrail Egemenliğinin ABD Yönetimi Tarafından Tanınma Kararı Hk.*, No: 77, 25 Mart 2019. Son erişim: 22 Eylül 2019, http://www.mfa.gov.tr/no_77_-isgal-altindaki-golan-tepeleri-hk.tr.mfa.

[72] Mensur Akgün ve diğerleri, *Zor Zamanda Siyaset: İsrail-Türkiye İlişkileri* (Ankara: Tesev Dış Politika Programı, 2015), 2.

[73] "Türkiye Cumhuriyeti ile İsrail Devleti Arasında Tazminata İlişkin Usul Anlaşması," Son erişim: 27 Eylül 2019, http://www.resmigazete.gov.tr/Eskiler/2016/09/20160909-1.pdf. Bu noktada söz konusu anlaşma bağlamında, Mavi Marmara mağdurlarının hukuki süreçlerine ilişkin durumu hatırlamakta fayda var. Saldırıda hayatını kaybedenlerin ailelerine tazminat ödemeleri yapılmış olmakla birlikte, yaralananlar da tazminat talebiyle davacı olmuşlardı. Yaralıların yerel mahkemelere açtığı davalar, olayın Türk kaza hudutlarında değil, uluslararası sularda meydana gelmesi ve mahkemenin başka bir devleti yargılama yetkisinin bulunmadığı gerekçeleriyle reddedilmişti. Temyiz üzerine Yargıtay 4. Hukuk Dairesi, yerel mahkemelerin bu yönde verdiği kararları, İsrail ile yapılan anlaşmanın 5. maddesini gerekçe göstererek bozmuştur. Bkz. "Yaralılar için de tazminat yolu," *Yeni Şafak*, 29 Eylül 2019.

Bakanlığı'na talimat vermiştir.[74] Trump'ın açıklamasından kısa bir süre sonra, Türkiye öncülüğünde İsrail'in İşgal Altındaki Doğu Kudüs ve Filistin Topraklarındaki Faaliyetleri' başlığını taşıyan bir karar tasarısı hazırlanmıştır. 21 Aralık 2017'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda yapılan özel bir oturumda oylamaya sunulan söz konusu karar tasarısı 128 kabule karşı 9 ret ve 35 çekimser oyla kabul edilmiştir.[75]

[74] "ABD Başkanı Donald Trump, Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanıdı," *BBC Türkçe,* 6 Aralık 2017.
[75] "BM'de Kudüs tasarısı 128 oyla kabul edildi," *Deutsche Welle*, 21 Aralık 2017.

Sonuç

Türkiye, İsrail'in kuruluşuyla bölgede ortaya çıkan ve günümüze dek çözümlenemeyen Filistin meselesinde Arap ülkelerinin tezlerine yakın durmakla birlikte, sorun ekseninde ortaya çıkan olaylarda gerek Batı ile gerekse İsrail ile olan ilişkilerine zarar vermekten kaçınmıştır. Türkiye'nin Filistin meselesi özelinde Ortadoğu bölgesine yönelik izlediği dış politika, genel olarak bölgede Arap ülkelerinin kendisine yönelik görüşlerinin olumlu yönde evrilmesine katkıda bulunmuştur. Öte yandan Filistin sorunun bölgede oluşturduğu gerginliğe rağmen Türkiye, Ortadoğu'daki mevcut realiteye uygun bir biçimde yeni muhatabı İsrail ile de diplomasinin, diyalogun ve ekonomik bağımlılığın önemini göz önüne bulundurarak ilişkilerini sürdürmüştür.

Türkiye, geçmişte olduğu gibi bugün de Filistin meselesinin masada ve barış içerisinde çözüme kavuşturulmasını savunmaktadır. Bu bağlamda Türkiye 1967 savaşı öncesi sınırlar içerisinde, başkentinin Doğu Kudüs olduğu bağımsız bir Filistin Devletinin kurulmasından, yani "iki devletli" çözümden yanadır. Bununla birlikte yaşanan son gelişmeler bu yönde bir çözümün giderek olanaksız hâle gelmesine yol açmaktadır. Mevcut durumda meselenin çözümünün önünde duran en ciddi engel özellikle son yıllarda iktidara gelen Netenyahu Başbakanlığındaki İsrail yönetimlerinin Batı Şeria'daki yerleşim politikalarına hız vererek "iki devletli" çözümden uzaklaşmalarıdır. Bu bağlamda, bölgedeki haksız ve şiddet içeren uygulamaları ve uzlaşmaz tavrı ile "iki devletli" çözümden giderek uzaklaşan İsrail ile sorunun çözümün ancak barış masasında gerçekleşebileceğini savunan Türkiye arasındaki ilişkiler etkilenme potansiyeli taşımaktadır.

Öte yandan, 17 Aralık 2010'da bir işportacı olan Muhammad Bouazizi'nin, kendisini ateşe vermesiyle Tunus'ta başlayan ve bölgeyi etkisi altına alan Arap isyanları ve özellikle de Suriye'deki iç savaşın ardından Filistin sorununun ikincil konuma geldiği ve dünya kamuoyundaki öneminin azaldığı ileri sürülebilir. Nitekim Suriye'deki durum bölge ülkelerinden İran ve Türkiye kadar ABD ve Rusya gibi küresel aktörlerin de yoğun bir biçimde gündemini meşgul eden temel mesele haline gelmiştir. Bununla birlikte, bu süreçte Filistin meselesinin Türkiye için önemini yitirmekten ziyade, ulusal güvenliğin sürdürülmesi noktasından hareketle Türkiye'nin bölgedeki öncelikleri bağlamında bir değişim söz konusu olduğu söylenebilir. Nitekim Filistin meselesi Türkiye açısından her dönem olduğu gibi Arap Baharı'ndan sonra da önemini korumaktadır. Yine, dün olduğu gibi bugün de Filistin sorunu Türkiye-İsrail ilişkilerini etkilemeye devam etmektedir. Ancak yeni dönemde Trump başkanlığındaki ABD desteğini hiç olmadığı kadar

arkasında hisseden İsrail'in soruna ilişkin uygulaması muhtemel katı politikaların, Türkiye'nin reel politik bir tavırla Arap ve İsrail tarafları arasında bugüne dek sürdürmeye çalıştığı dengeleme politikasını giderek zora sokacağı söylenebilir.

Kaynakça

Akgün, Mensur, Sabiha Senyücel Gündoğar ve Aybars Görgülü. *Zor Zamanda Siyaset: İsrail-Türkiye İlişkiler*i. Ankara: Tesev Dış Politika Programı, 2015.

Anıl, Işıl. "Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye ve Arap-İsrail Barış Süreci". içinde *Türkiye ve Ortadoğu Tarih, Kimlik ve Güvenlik,* der. Meliha Benli Atunışık, 129-145. İstanbul: Boyut Kitapları, 1999.

Aras, Bülent. *Filistin-İsrail Barış Süreci ve Türkiye*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1997.

Arı, Tayyar. *Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi.* Bursa: MKM Yayıncılık, 2008.

Arı, Tayyar. **"Türkiye'nin Ortadoğu Politikası ve ABD ile İlişkileri: Politik İkilem".** içinde *Doğu'dan Batı'ya Dış Politika AK Partili Yıllar*, der. Zeynep Dağı, 115-140, Ankara: Orion Yayınevi, 2006.

Arım, Reşat. "Türkiye ve Kudüs Sorunu". içinde *Türkiye ve Ortadoğu, Tarih, Kimlik, Güvenlik,* der. Meliha Benli Altunışık, 149-178, İstanbul: Boyut Kitapları, 1999.

Armaoğlu, Fahir H. *Türkiye-İsrail ve Filistin Meselesi. İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri*. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürel Araştırma Merkezi (IRCICA), 2000.

Atmaca, Ayşe Ömür. " 'Filistin' Baharı: Yükselen Umutlar ve Kaybedilen Barış." *Filistin Araştırmaları Dergisi (FİAD)*, no. 1 (Yaz 2017): 61-79.

Aykan, Mahmut Bali. "The Palestinian Question in Turkish Foreign Policy from the 1950s to the 1990s". *Interantional Journal of Middle Eastern Studies* 25, no. 1 (February 1993): 91-110.

Aytürk, İlker. "The Coming of an Ice Age? Turkish– Israeli Relations Since 2002", *Turkish Studies* 12, No. 4 (December 2011): 675–687.

Bağcı, Hüseyin. *Türkiye'nin Dış Politikasında 1950'li Yıllar*. Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı, 2001.

Balcı, Ali. *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar.* İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2013.

Balcı, Ali. "Türkiye'nin Dış Politikası ve İsrail: 1990'lar ve 2000'lere İlişkin Bir Karşılaştırma". *Ortadoğu Etütleri* 2, Sayı: 4 (2011): 117-136.

Bengio, Ofra. *The Turkish-Israeli Relationship: Changing Ties of Middle Eastern Outsiders*. New York: Palgrave. 2004.

Benli Altunışık, Meliha. "Güvenlik Kıskacında Türkiye-Ortadoğu İlişkileri". içinde *En Uzun On Yıl, Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar.* der. Gencer Özcan-Şule Kut, 329-353. İstanbul: Büke Yayınları, 2000.

Benli Altunışık, Meliha. "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-İsrail İlişkileri". içinde *Türkiye ve Ortadoğu, Tarih, Kimlik, Güvenlik,* der. Meliha Benli Altunışık, 181-215. İstanbul, Boyut Kitapları, 1999.

Bileydi Koç, Malike. *İsrail Devleti'nin Kuruluşu ve Bölgesel Etkileri 1948-2006*. İstanbul: Günizi Yayıncılık, 2006.

Bloom, Mia. "Death *Becomes* Her: Women, Occupation, and Terrorist Mobilization", *PS: Political Science & Politics* 43, Issue 3 (July 2010): 445-450.

Bölükbaşı, Süha. "Türkiye ve İsrail: Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa". içinde *Türkiye'nin Dış Politika Gündemi Kimlik, Demokrasi, Güvenlik*, ed. Şaban H. Çalış, İhsan D. Dağı, Ramazan Gözen, 243-269. Ankara: Liberte Yayınları, 2001.

Çevik, Uğur. "*Ortadoğu Bağlamında Türkiye İsrail Güvenlik İlişkileri*", Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2010.

Çubukçu, Mete. *Bizim Filistin: Bir Direnişin Tarihçesi.* İstanbul: Metis Yayınları, 2002.

Çufalı, Mustafa. "21. Yüzyıla Girişte Türkiye'nin Bölgesel Sorunları ve Öneriler". içinde *21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası,* der. İdris Bal, 51-55. İstanbul, Alfa Yayınları, 2001.

Çuhadar Gürkaynak, Esra. "Turkey as a Third Party in Israeli- Palestinian Conflict: Assessment and Reflections", *Perceptions*. (Spring 2007): 89-108.

Dursun, Davut. *Ortadoğu Neresi?.* İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

Dursunoğlu, Alptekin. *Stratejik İttifak: Türkiye-İsrail ilişkilerinin Öyküsü*. İstanbul: Anka Yayınları, 2005.

Erhan, Çağrı, Ömer Kürkçüoğlu. "1990–2001: Arap Olmayan Devletlerle İlişkiler". içinde *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar* Cilt II, ed. Baskın Oran, 567-799. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Erhan, Çağrı. "Ortadoğu Barış Süreci Kutusu". içinde *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar,* ed. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Ersoy, Eyüp. "Realizm". içinde *Uluslararası İlişkiler Teorileri* der. Ramazan Gözen, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Fırat, Melek, Ömer Kürkçüoğlu. "Arap Devletleriyle İlişkiler". içinde *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar* Cilt I, ed. Baskın Oran, 628-635. İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

Fishman, Louis. "Turkish-Israeli Relations in a post-Arab Spring: A Historical Perspective". *Ortadoğu Analiz* 5, Sayı: 50 (Şubat 2013): 33-40.

Ghanim, Honaida. "Thanatopolitics: The Case of the Colonial Occupation in Palestine". içinde *Thinking Palestine*, ed. Ronit Lentin, 65-82. NY: Zed Books, 2008.

Gözen, Ramazan. *İmparatorluktan Küresel Aktörlüğe: Türkiye'nin Dış Politikası.* Ankara: Palme Yayıncılık, 2009.

Gündüz, Uğur, İdris Arıkan. "Uluslararası İletişim ve Ötekilikler Bağlamında Tarihsel, Düşünsel ve Pratik Unsurlarıyla Türkiye-İsrail İlişkileri ve Krizleri". *Aksaray İletişim Dergisi* 1, Sayı: 1 (Ocak 2019): 19-50.

Hale, William. *Turkish Foreign Policy: 1774-2000*. London: Frank Cass,2003.

Isaac, Jad-Jane Hilal. "Palestinian landscape and the Israeli–Palestinian conflict". *International Journal of Environmental Studies* 68, No. 4 (August 2011): 413–429.

Juergensmeyer, Mark (ed.). *Violence and the Sacred in the Modern World*. London: Frank Cass, 1991.

Kepenek, Yakup, Nurhan Yentürk. *Türkiye Ekonomisi.* İstanbul, Remzi Kitabevi, 2001.

Kirişci, Kemal. "The Future of Turkish Policy Toward the Middle East". içinde *Turkey in World Politics: An Emerging Multiregional Power,* ed. Barry Rubin-Kemal Kirişci, 93-114. Boulder London: Lynne Rienner Publishers, 2001.

Kirişçi Kemal. "Türkiye'nin Ortadoğu Politikasının Geleceği". içinde *Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası*, ed. Barry Rubin ve Kemal Kirişçi, 151-180. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2002.

Kürkçüoğlu, Ömer. *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası 1945-1970*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1972.

McNamara, Robert. *Britain, Nasser and the Balance of Power in the Middle East 1952-1967 From The Eygptian Revolution to the Six Day War*. London: Frank Cass, 2003.

Morgenthau, Hans. J. *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*. New York, Alfred A. Knopf, Inc. 1962.

Nachmani, Amikam. *Turkey: facing a new millennium Coping with intertwined conflicts.* Manchester and New York: Manchester University Press, 2003.

Özcan, Gencer. *Türkiye-İsrail İlişkilerinde Dönüşüm: Güvenliğin Ötesi*. İstanbul: TESEV, 2005.

Özcan, Gencer. "Türkiye-İsrail İlişkileri 50. Yılına Girerken". içinde *Türk Dış Politikasının Analizi,* der. Faruk Sönmezoğlu, 159-177. İstanbul, Der Yayınları, 2001.

Rjoob, Ahmed A. "The Impact of Israeli Occupation on the Conservation of Cultural Heritage Sites in the Occupied Palestinian Territories: The Case of 'Salvage Excavations' "*Conservation and Management of Archaeological Sites* 11, Nos: 3-4, (2009): 214-23.

Said, Edward. *Filistin'in Sorunu.* Çev. Alev Alatlı. İstanbul: Pınar Yayınları, 1985.

Sarıaslan, Fatma. "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Değişmeyen Dinamik: Ekonomi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 74, No: 4 (2019): 1065-1102.

Sarıaslan, Fatma. *Türkiye-Ortadoğu İlişkilerin Ekonomi Politiği*. Ankara: Hece Yayınları, 2017.

Shikaki, Khalil. "The Peace Process, National Reconstruction, and the Transition to Democracy in Palestine", *Journal of Palestine Studies* 25, No. 2 (Winter 1996): 5-20.

Singer, Max. "Moral Standards Under Pressure: The Israeli Army and the Intifada", *Ethics & International Affairs* 4, (March 1990): 135-143

Sırım, Veli. "Türkiye-Ortadoğu Ülkeleri Arasındaki İlişkilerde Filistin Meselesinin Yeri", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7, Sayı:1 (2019): 355–374.

Smith, Ron J. "Graduated incarceration: The Israeli occupation in subaltern geopolitical perspective". *Geoforum*, 42, Issue: 3 (June 2011): 316-328.

Soysal, İsmail. *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağıtları (1945-1990)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

Şenel, Burak. "İsrail Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin İsrail'i Tanıma Süreci". *Akademik Ortadoğu* 9, Sayı: 1 (2014): 157-178.

T.C. Dışişleri Bakanlığı Açıklaması, *İşgal Altındaki Golan Tepeleri Üzerindeki İsrail Egemenliğinin ABD Yönetimi Tarafından Tanınma Kararı Hk*., No: 77, 25 Mart 2019. Son erişim: 22 Eylül 2019. http://www.mfa.gov.tr/no_77_-isgal-altindaki-golan-tepeleri-hk.tr.mfa.

Terril, W. Andrew. "Low Intensity Conflict in Southern Lebanon: Lessons and Dynamics of the Israeli-Shi'ite War, Conflict Quarterly. *Journal of Conflict Studies* VII, No. 3 (Summer 1987): 22-35.

Thawaba, Salem. "Building and planning regulations under Israeli colonial power: a critical study from Palestine". *Planning Perspectives* 34, No: 1 (2019): 133-146.

Türkiye Cumhuriyeti ile İsrail Devleti Arasında Tazminata İlişkin Usul Anlaşması. Son erişim: 27 Eylül 2019. http://www.resmigazete.gov.tr/Eskiler/2016/09/20160909-1.pdf .

Ünay, Sadık. *Kalkınmacı Modernlik Küresel Ekonomi Politik ve Türkiye.* İstanbul: Küre Yayınları, 2013.

Waltz, Kenneth N. *Theory of International Politics*. Long Grove: Waveland Press, 1979.

Yavuz, M. Hakan. "İkicilik (Duality): Türk-Arap İlişkileri ve Filistin Sorunu". içinde *Türk Dış Politikası'nın Analizi,* (der.) Faruk Sönmezoğlu, 567-582. İstanbul: Der Yayınları, 1998.

Yılmaz, Türel. "Ortadoğu ile İlişkiler". içinde *Türk Dış Politikası (1919-1912),* der. Haydar Çakmak, *635-642.* Ankara: Platin Yayınları, 2008.

"ABD Başkanı Donald Trump, Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanıdı", *BBC Türkçe*, 6 Aralık 2017.

"BM'de Kudüs tasarısı 128 oyla kabul edildi", *Deutsche Welle*, 21 Aralık 2017.

"Erdoğan paneli terk etti", *Milliyet,* 29 Ocak 2009.

"Hükümetimiz İsrail'i resmen tanımaya karar verdi", *Cumhuriyet*, 29 Mart 1949.

"İsrail'le 'alçak koltuk' krizi", *Milliyet,* 13 Ocak 2010.

"İsrail ile 'soykırım' krizi", *Hürriyet,* 6 Nisan 2002.

"Sezer: 'Ortadoğu'da barış BM kararları uygulanırsa sağlanır'", *Hürriyet,* 25 Ekim 2000.

"Yaralılar için de tazminat yolu", *Yeni Şafak*, 29 Eylül 2019.

ISSN: 2587-2532 | **e-ISSN:** 2587-1862
http://filistin.org

FAD- Filistin Araştırmaları Dergisi Sayı: 6 (Kış 2019)

BPS- Bulletin of Palestine Studies Issue: 6 (Winter 2019)

Başlık/ Title: Filistin'de Kadın Hareketlerine Genel Bir Bakış: 1897-1997

Yazarlar/ Authors **ORCID ID**
Seda ÖZ YILDIZ 0000-0002-2130-3938

Bu makaleye atıf için: Seda Öz Yıldız, Filistin'de Kadın Hareketlerine Genel Bir Bakış: 1897-1997, *Filistin Araştırmaları Dergisi*, No.6 (2019): 33-55.

To cite this article: Seda Öz Yıldız, Filistin'de Kadın Hareketlerine Genel Bir Bakış: 1897-1997, *Filistin Araştırmaları Dergisi*, No.6 (2019): 33-55.

Makale Türü / Type of Article: Araştırma Makalesi / Research Article
Yayın Geliş Tarihi / Submission Date: 06.11.2019
Yayına Kabul Tarihi / Acceptance Date: 31.11.2019
Yayın Tarihi / Date Published: 31.12.2019

FAD- Filistin Araştırmaları Dergisi
BPS- Bulletin of Palestine Studies
Tarandığı Uluslararası İndexler/ Abstracting & Indexing

INDEX COPERNICUS | SCIENTIFIC INDEXING | CEEOL | DRJI | İSAM

Yazar: Seda ÖZ YILDIZ *

Filistin'de Kadın Hareketlerine Genel Bir Bakış: 1897-1997

Özet: 19. yüzyıldan itibaren dünya siyasi tarihinde öne çıkan kadın hareketleri, çoğunlukla Batı coğrafyasındaki biçimleri ile literatürde yer almıştır. Oysa kadın hareketleri, farklı kültürel, siyasal ve sosyal zeminlerde Batı dışındaki coğrafyalarda -bazen birbirine paralel, bazen de birbirinden farklı zeminlerde ortaya çıkan- etkili sonuçlar doğuran olaylardır. Bu çalışmanın konusu, Filistin'e toplu Yahudi göçlerinin başladığı 1897 yılında ilk kez örgütlü olarak ortaya çıkan Filistin kadın hareketinin Oslo Barış Süreci'nin sonu kabul edilen 1997'ye kadarki yüzyıllık serüvenidir. Tarihsel çalışma olan bu makalede Filistin kadın hareketi, kronolojik olarak beş temel kategoriye ayrılarak her dönemdeki siyasal eylemler incelenmiştir. Bu kategoriler: Milli kimliğin oluşma dönemi (1897-1948), Filistin'de örgütlü kadın hareketlerinin başlangıcı (1948-1967), Filistin kadın hareketinin radikalleşmesi (1967-1987), İntifada dönemi (1987-1993) ve Filistin kadın hareketlerinin bölünme dönemidir (1993-1997). Filistin kadın hareketine dair tarihsel verilerin çoğunlukla Filistin ulusal kaynaklarına dayanması ve söz konusu dönemsel kategorilendirme, bu çalışmanın özgün yanını oluşturmaktadır. Çalışma, Filistin çalışmaları kapsamında Türkçe literatüre önemli bir katkı sağlamayı ve devam edecek çalışmalara tarihsel bir perspektif sunmayı hedeflemektedir. Çalışmanın sonucunda başta yönetim politikalarıyla paralel yürüyen kadın hareketlerinin Filistin sorununa oldukça önemli katkılar sağladığı ancak yönetime muhalif kadın hareketlerinin başlamasıyla zaman içinde yok sayıldığı tespit edilmiştir.
Anahtar Kelimeler: Filistin Tarihi, Kadın Hareketi, Birinci İntifada, Oslo Barış Süreci

An Overview of Women's Movements in Palestine: 1897-1997

Abstract: The women's movement in the political history were mostly included in literature with their forms in Western geography since 19th century. However, women's movements are effective in different cultural, political and social backgrounds, all of which occur - sometimes in parallel and sometimes on different grounds- outside the West. The subject of this study is a century adventure of the women's movement in Palestine, from 1897 that was organized for the first time with Jewish immigration to Palestine took place, to 1997 that was accepted as the end of the Oslo Peace Process. In this historical study, the Palestinian women's movement is divided into five basic categories chronologically and examined under the headings of political developments in each period. These categories are; Period of national identity formation (1897-1948), Beginning of organized women's movements in Palestine (1948-1967), Radicalization of Palestinian women's movement (1967-1987), Intifada period (1987-1993) and Division period of Palestinian women's period (1993-1997). The compilation of historical data from the Palestinian national sources and the periodic categorization of the Palestinian women's movement are the unique aspect of this study. This research aims to make a significant contribution to Turkish literature within the scope of Palestinian studies and to present a historical perspective to upcoming other studies. As a result of the study, it has come to the fore that the women's movements when conducting with administrative policies of the government have made significant contributions to the political course of the Palestinian issue, but women's movement opposed to the government are oppressed.
Keywords: History of Palestine, the Women's Movement, First Intifada, Oslo Peace Process

* Dr. Öğr. Üyesi, Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Ankara/Türkiye, ozseda@gmail.com, https://orcid.org/ 0000-0002-2130-3938.

Giriş

Dünyada tarihsel süreç içerisinde kültürel, sosyal, siyasal, ekonomik ve dini gelişmelerin neredeyse tamamı kadınlar için kendi hak ve özgürlükleri konusunda toplumdaki konumlarını sorgulamak için birer zemin teşkil etmiştir. Her ne kadar kadın hareketleri Batı toplumlarında başlayan bir farkındalık ve bilinç düzeyine işaret ediyor gibi görünse de özellikle 19. yüzyıl sonrasında dünyanın diğer coğrafyalarında farklı dinamiklerle gelişen, bazen aralıklı bazen devam eden kadın hareketlerinden bahsetmek olanaklıdır. Kadın hareketleri, içerisinde geliştiği toplumu dönüştüren, değiştiren, yeniden inşa eden pek çok katkıyı içinde barındırmaktadır. Bu araştırmanın konusunu kadın hareketleri çalışmalarında çoğu kez göz ardı edilen Ortadoğu ve Müslüman kadın hareketlerinin ortasında yer alan Filistin kadın hareketinin tarihsel sürecinin analizi oluşturmaktadır.

Filistin halkı, önce Osmanlı egemenliği altında, ardından İngiliz mandası altında, nihayetinde İsrail işgalinden günümüze kadar süren hak ve özgürlük mücadelesinde çok farklı direniş süreçlerini tecrübe etmiştir. Bu çerçevede her ne kadar göz ardı edilse de kadın hareketleri, söz konusu direnişlere sosyal, ekonomik, siyasi ve askeri destek ve zemin sağlayan ve kendine özgü dinamikleri bulunan bir hareket olarak görülebilir.

Bu çalışmada Filistin kadın hareketi dönemsel olarak 1893-1948 yılları arasındaki dönem, 1948-1967 yılları arası dönem, 1967-1987 yılları arası dönem, 1987-1993 yılları arası dönem ve 1993-1997 yılları arası dönem olmak üzere beş temel süreç başlığı altında incelenecektir. Söz konusu kategorilendirme, Filistin siyasi hayatı ve Filistin kadın hareketlerindeki belirli dönüşümler dikkate alınarak belirlenmiş olup aynı zamanda çalışmanın özgünlüğünü oluşturmaktadır.

1. Filistinli Kadınlarda Milli Kimliğinin Oluşumu: 1897-1948

Osmanlı İmparatorluğu döneminde ilk kez Napoleon Bonaparte tarafından 1799 yılında ortaya atılan, Filistin topraklarında bir Yahudi devleti kurma fikrinden yaklaşık 80 yıl sonra İsviçre'de toplanan 1. Siyonist Kongresi'nde alınan kararla birlikte Filistin'e yoğun bir Yahudi göçü başlamıştır. 1893 yılından itibaren Filistin'e yönelik giderek artan Yahudi yerleşimine ilk tepki verenler arasında Filistinli kadın gruplar da yer almıştır. 1897 yılında sayıları çoğunluğu Doğu Avrupa'dan gelen Yahudi yerleşimciler,[1] Filistin'de tehdit olarak görülmüş ve buna karşı Filistinli

[1] 1897 yılı İsviçre'de toplanan Birinci Siyonizm Kongresi'nin tarihi olup söz konusu kongrede, 1896'da TheodorHerzl tarafından kaleme alınan "Yahudi Devleti" kitabında yer alan Yahudilerin

kadınlar taleplerini duyurabilmek amacıyla Afûla bölgesinde gösteriler düzenleyerek Yahudilerin Filistin topraklarına yerleştirilmesi politikasına karşı çıkmışlardır. [2]

Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresi altında olduğu 1904-1914 yılları arasında Filistin, ikinci büyük Yahudi göç dalgasını yaşamıştır. Bu yeni büyük göçle birlikte 40 bin Yahudi göçmen daha Filistin'e yerleşmiştir.[3] I Dünya Savaşı devam ederken İngiltere desteğiyle Filistin'in Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yürüttüğü bağımsızlık hareketi sonrası[4], kendisine vaat edilen bağımsızlığa kavuşmadığı gibi 1917 yılının Aralık ayında Güney Filistin, İngiltere tarafından da işgal edilmiştir. Üstelik bunun bir ay öncesinde, 1917 yılının Kasım ayında o sıralarda İngiltere ve ABD ile ilişkilerini artıran Siyonist hareketle birlikte dönemin İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Balfour tarafından Filistin toprakları üzerinde Yahudi halkı için bir ülke kurulmasına her türlü kolaylığın sağlanacağını vaat eden Balfour Deklarasyonu yayınlanmıştır. Balfour Deklarasyonu'na yönelik olarak Filistin halkının tepkileri yıllar içinde şiddetlenerek 1920'de[5] ayaklanmalara

---

milli bir devlet kurmasına ilişkin fikirler tartışılmıştır. Söz konusu kongrenin ardından yayınlanan Basel Programı'nda Dünya Siyonizm Teşkilatı'nın Filistin'de bir Yahudi devleti kurulmasına ilişkin çalışmalarına başlaması yer almaktadır. Söz konusu belge sonrasında 1897'de Filistin'e yönelik Yahudi göçleri neticesinde 1903'te Filistin'deki Yahudi göçmen sayısı 25 bini bulmuştur. Habip, Tokgöz, "İsrail Devleti'nin Kuruluşunda Theodor Herzl ve Siyonizm," *Anasay*, Sayı:1, 2017, 188-189).

[2] İzzet Dırağme, *El-Hareketü'n-Nisaiyye fi Filistîn 1903-1990* (Kudüs: Mektebü Diya, 1990), 28.

[3] Heller'den akt. Fahri Türk, "Yahudi Devleti'nin Demografik Temelleri: Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Osmanlı Devleti'nin Filistin Siyaseti," *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9(2), (2007): 78.

[4] "Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılan gizli antlaşmalardan olan Sykes-Picot antlaşmasında Filistin milletlerarası bölge olarak kabul edilmiştir. Durumdan haberdar olan Osmanlı İmparatorluğu yönetiminin görüşlerini yansıttığını iddia eden İttihatçı Miralay Fuad Bey, Londra'da bir İngiliz gazetecisine, bu hususla ilgili olarak şöyle demiştir: 'Siz bir hükümetin, kendi içinde başka bir hükümetin kurulmasına nasıl izin verir, sanırsınız?... Bir devlet, vatanının bir parçasını koparıp, oluşmakta olan bir millete hediye eder mi?' Ayrıca bu tür bir suni oluşumun bölgede düşmanlığın oluşmasına sebep olacağını, ancak Filistin dışında başka bir yere Osmanlı vatandaşı olarak yerleşecek fakir Yahudilere ise kapılarını açmaya hazır olduklarını belirtmiştir." Ömer Osman Umar, "Osmanlı Döneminde Yahudiler'in Filistin'e Yerleşme Faaliyetler," *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), (2002): 431.

[5] "Araplar, İngiltere ve Siyonizm'e olan tepkilerini dile getirecek bir platform ararken her yıl gerçekleşen Nebi Musa Şenlikleri onlara büyük bir fırsat sunmuştur. Filistinli Arapların Nisan 1920'de gerçekleşen Nebi Musa Şenlikleri'nde İngiltere'ye tepkilerini dile getirmelerinin arka planında üç neden vardı. Bunlardan ilki, Arapların 3 Kasım 1917'de İngiltere Dışişleri Bakanı Arthur Balfour tarafından Siyonistlere gönderilen mektubun içeriğinin iptal edilmesini istemelerinin İngiltere tarafından göz ardı edilmesidir. İkinci neden ise Filistin'de Yahudi nüfusunun gözle görülür bir şekilde artmasıydı. Özellikle liman kentleri Yafa ve Hayfa'da 1919'dan itibaren Yahudilerin kendilerine özgü Avrupalı yaşam tarzıyla belirmeye başlaması

dönüşmesi neticesinde 1 Temmuz 1922'de İngiliz Hükümeti 'Churchill Beyaz Belgesi' olarak bilinen açıklamayı yapmıştır.[6]

Nihayetinde savaş sonrası 1922 yılında Milletler Cemiyeti kararıyla İngiliz mandası yönetimi altına giren[7] Filistin'de bu karara ilk tepki verenler arasında Filistinli kadınlar da bulunmaktadır. Örneğin bu dönemde Züleyha eş-Şehabi ve Kamiliya es-Sekakîni gibi kadın önderler bu gösterilere ve protestolara yön vererek, Filistinli kadınların işgale ve mandaya karşı harekete geçmelerini sağlamışlardır.[8]

İşgale karşı verilen mücadele ve ortaya çıkan direniş, söz konusu dönemdeki Filistin kadın hareketi açısından önemli bir motivasyon unsurudur. Özellikle başta İngiliz mandası döneminde sömürgeciliği önlemek ve ayrıca silahlı direniş esnasında baba, eş ve çocuklarını kaybeden diğer Filistinli kadınlara yardım etmek amacıyla Kudüs'te 1921 yılında Arap Filistinli Kadınlar Birliği kurulmuştur.[9] Bu kuruluş, Filistin'deki ilk örgütlü hareket olarak kabul edilebilir. Bu kuruluşu takip eden dönemde pek çok kadın örgütlenmesinin de ortaya çıktığı görülmektedir ki bunlar arasında 1925 yılında kurulan Ulusal İslam Derneği ve yine aynı yıl Yafa'da kurulan Çocukları Himaye Cemiyeti öne çıkmaktadır. Bu örgütlenmeler vasıtasıyla Filistinli kadınların ulusal bilinç kazanmaları sağlanarak toplumsal gösterileri ve protestolara katılmalarına yönelik adeta bir seferberlik ilan edilmiştir.[10] Filistinli kadınlar İngiliz işgaline ve Siyonizme karşı verdikleri mücadeleyi her alanda sürdürmüş, bu dönemde Yahudi yerleşimcilerin ürettikleri malları

Arapları rahatsız etmiştir. Üçüncü neden ise, Arapların Filistin toprakları üzerindeki paylaşılma görüşmelerinin iptal edilmesini istemesidir. Çünkü Filistinli Araplar Şerif Faysal'ın krallığında kurulacak büyük Suriye devleti içerisinde yer almak istemekteydi. Filistinli Araplar, İngiltere'nin Şerif Faysal'a verdiği Arap devleti sözünün tutulmasını talep etmekteydi." Can Deveci, General Allenby Döneminde Filistin'de Askeri Yönetim ve Nebi Musa Olayları (1917-1920)," *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:8, Sayı:1, (2018): 42-43.

[6] Sezai Acar, "Filistin'de İngiliz Manda Dönemi (1922-1939)," *Haksöz Okulu*, Haziran 2003. https://www.haksozhaber.net/okul/filistinde-ingiliz-manda-donemi-1922-1939-5046yy.htm, erişim tarihi: 28 Aralık 2019.

[7] "İngiltere Beyaz Belge'yi yayınlanmadan önce Milletler Cemiyeti'nde onay süreci yaşandığı sıralarda 3 Haziran 1922'de Dünya Siyonist Teşkilatına bir açıklama olarak göndermiştir. Beyaz Belge 1 Temmuz 1922'de yayınlandı. 6 Temmuz 1922'de Avam Kamarası tarafından onaylandı ve 29 Eylül 1922'de Milletler Konseyi tarafından kabul edildi."Sezai Acar, "Filistin'de İngiliz Manda Dönemi" (1922-1939), *Haksöz Okulu*, Haziran 2003, https://www.haksozhaber.net/okul/filistinde-ingiliz-manda-donemi-1922-1939-5046yy.htm), erişim: 28 Aralık 2019.

[8] Dırağme, *El-Hareketü'n-Nisaiyye fi Filistîn 1903-1990*, 40.

[9] Ellen L. Fleischmann, *The Nation and Its "New" Women: Palestinian Women's Movement: 1920-1948*. (California: University of California Press, 2003), 26.

[10] Feyha Abdulhadi. *Edvâru'l-Mer'ati'l-Filistîniyye fi'l-Erbe'îniyyat.* (El-Bira: Merkezü't-Türâs el-Şâbi el-Filistînî, 2007), 39.

boykot ederek çeşitli gıda, giysi gibi temel ihtiyaçları kendileri üretmeye başlamışlardır.[11]

Kadınların gerçekleştirdiği gösterilerin en dikkate değer olanlarından biri ise 1929 yılında Kudüs şehrinde düzenlenen gösterilerdir.[12] Yüzlerce kadın bu gösterilerde İngiltere'nin manda yönetim merkezine giderek Yahudi göçünün durdurulmasını, Araplara yapılan işkencelere son verilmesini ve Yahudi tutuklulara yapılan muamelenin Arap tutuklulara da aynen uygulanmasını talep etmişlerdir. Tarih, tüm bu gösterilere ve protestolara ilişkin olarak kadınların, gösterilere katılan Filistinli erkeklerden daha cesur ve gözü pek olduğuna tanıklık etmiştir.[13] Günlerce süren bu çatışmalar esnasında dokuz Filistinli kadın hayatını kaybetmiştir.[14] Kırsalda yaşayan kadınlar da bu anlamda şehirlerdeki Filistinli kadınlar kadar gösterilere iştirak etmişlerdir. Kırsaldaki kadınlar aynı zamanda, kentlerde yaşayan kadınların teşkil ettiği kuruluşlarda ve oturma eylemleri gibi gösterilerinde yer almışlardır. Özellikle Filistin kırsalında yaşayan kadınlar, tedarik işlerinde, mektupların transferinde, Filistinli direnişçilerin saklanması, kaçırılması ve yaralı olanlara ilk yardım yapmak hususlarında bu sürece destek olmuşlardır.[15] Bunun yanı sıra Filistinli direnişçilerin silahlanması için kadınlar, sahip oldukları çoğu maddi ve kişisel birikimlerini bağışlamışlardır.[16]

Filistinli kadınlar bu dönemde yalnızca silah satın alma ve bunu nakletmekle yetinmemiş, direniş hareketlerinde bilfiil silahlı mücadele de vermiştir. Bu anlamda 26 Haziran 1936'da meydana gelen ve Vadi Azzûn çatışması olarak geçen mücadelede hayatını kaybeden Fatma Gazal, Filistin ulusal tarihinde ulusal bir kahraman olarak halen anılmaktadır.[17] 1930'lu yıllarda Filistinli kadınların silahlı eğitim alarak direnişe fiili destek verdikleri

---

[11] Abdulhadi, *Edvâru'l-Mer'ati'l-Filistîniyye fi'l-Erbe'îniyyat*, 23.

12 "Filistin'de Yahudi nüfusunun artmasından sonra Yahudiler Kudüs'teki Ağlama Duvarı (Burak Duvarı) önüne sıralar, masalar koymak ve o bölgedeki evleri yıkmak istemişlerse de Müslümanlar buna engel olmuşlardır. 1929'da Ağlama Duvarı sebebiyle Filistinli Müslümanlarla Yahudiler arasında olaylar çıkmış, Milletler Cemiyeti tarafından kurulan bir heyet, duvarın Müslümanların mülkiyetinde olduğuna, Yahudilerin ise orada dua edebileceklerine karar vermiştir." Hikmet Tanyu, "Ağlama Duvarı" *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 1, (1998): 474-475.

[13] Fleischmann, *The Nation and Its "New" Women: Palestinian Women's Movement: 1920-1948*, 78.

[14] Nabil Alqam, *Tarîhü el-Hareketi'l-Vataniyye el-Filistîniyye ve Devru'l-Mer'a Fîhi*, (Ramallah: Merkezü'l-Türâs el-Şâbi el-Filistînî, 2005), 78.

[15] Feyha Abdulhadi, *Edvâru'l-Mer'ati'l-Filistîniyye fi's-Selasiniyyat*, (El-Bira: Merkezü't-Türâs el-Şâbi el-Filistînî, 2005), 32.

[16] Alqam, *Tarîhü el-Hareketi'l-Vataniyye el-Filistîniyye ve Devru'l-Mer'a Fîhi*, 78.

[17] Fleischmann, *The Nation and Its "New" Women: Palestinian Women's Movement: 1920-1948*, 89.

pek çok tarihi belgede de yer almaktadır.[18] 1948 yılına kadar gerçekleşen Filistin kadın hareketinin katkı ve etkilerini askeri ve siyasi faaliyetler çerçevesinde iki temel başlık altında incelemek mümkündür.

İlk olarak Filistin'deki işgalcilere karşı verilen mücadeleye destek için 1930'lu yıllarda düzenlenen gösteriler, kadınların barışçıl gösterilere katılımının en belirgin örneğini teşkil etmektedir.[19] 26 Ekim 1929 yılında Balfour Deklarasyonunu iptal etmeye ve Yahudi göçünü durdurmaya yönelik olarak bir grup kadın, Arap Kadınları Filistin Kongresi düzenleyerek seslerini uluslararası topluma duyurmaya çalışmıştır.[20] Yine 1938 yılında Filistin halkına destek olmak için düzenlenen Uluslararası Kahire Konferansı'nda Filistin kadın hareketi, resmi bir heyet olarak temsil edilmiştir.[21] Bunun yanı sıra, Yahudi göçünün durdurulması ve Balfour Deklarasyonu'nun iptali talebiyle İngiliz yetkililere telgraflar ve protestolar gönderilmesi ya da Kudüs'teki Arap kadınları komitesinin iki mabedin bulunduğu Mısır sınırındaki çatışma bölgesine mesajlar göndermesi gibi faaliyetler düzenlenmiştir.[22] Bahsedilen dönemde Filistinli kadınlarda ulusal bilincin yayılması, bağış toplanması, hasta ve yaralıların tedavi edilmesi için Beytüllahim'de bulunan Arap Kadınları Birliği'nin sunduğu katkı benzeri, ilk yardım eğitimleri ve hizmetlerinin sunulması gibi faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Arap Kadınları Birliği tarafından Filistin'de bu dönemde açılan ilkyardım merkezlerinde ve 60 yatak kapasiteli kliniklerde pek çok gönüllü Filistinli hemşire görev almıştır.[23] Son olarak, Filistin kadın kuruluşları o dönemde İngiliz mandasının ve işgalin neden olduğu sorunların hafifletilmesine katkıda bulunmuş, açlık çekenleri doyurmuş, şehit çocuklarını kendi sorumluluğu altına almış, siyasi nedenlerle gözaltında bulunanlara ziyaretler gerçekleştirmiştir. Ayrıca bu kuruluşlar Filistinli kadınların ve ailelerinin yoksulluktan ve fakirlikten muzdarip olmaması için kadınlara meslek öğrenimi sunan eğitici kurslar açmıştır.[24]

---

18 Söz konusu tarihi belgelerin listesi için bkz. Rabab Abdulhadi "The Palestinian Women's Autonomous Movement: Emergence, Dynamics, and Challenges," Gender and Society. Vol.12(6) (1998): 653-654.

19 Gazi el-Halîli, *El-Mer'atü'l-Filistîniyye ve's-Sevre,* (Akka: Darü'l-Esvar,1981), 79.

20 Dırağme, *El-Hareketü'n-Nisaiyye fi Filistîn 1903-1990*, 40.

21 Alqam, Filistinli kadınların konferansa katılmadıkları, buna mukabil Heda eş-Şa'rawi'yi bu konferansta konuşması ve Filistin meselesini savunması için yetkilendirdikleri görüşündedir. Alqam, *Tarîhü el-Hareketi'l-Vataniyye el-Filistîniyye ve Devru'l-Mer'a Fîhi*, 42.

22 Fleischmann, *The Nation and Its "New" Women: Palestinian Women's Movement: 1920-1948*, 26-28.

23 Alqam, *Tarîhü el-Hareketi'l-Vataniyye el-Filistîniyye ve Devru'l-Mer'a Fîhi*, 93.

24 Abdulhadi, "The Palestinian Women's Autonomous Movement: Emergence, Dynamics and Challenges," 669.

Diğer taraftan Filistinli kadın hareketlerini silahlı eylem yönünden de değerlendirmek gereklidir. Direnişçilere yemek ve barınma gibi lojistik hizmetler sunmak, onlara bilgi aktarmak, işgal askerlerinin hareketlerini gözlemleyip bunları direnişçilere aktarmak,[25] silah satın alarak silahları Filistinli direnişçilere ulaştırmak ve direnişçileri gizlemek için para ve bağış toplamak, silahlı fiili direnişe katılmak[26] ve Kassam kadınlarını örgütlemek[27] silahlı eylemlere örnek teşkil etmektedir. Özellikle 1911'de Afula'da topraklarından uzaklaştırılmış bir Arap köylüsünün *Ha-Şomer* Örgütü mensupları tarafından öldürüldüğü olaya tepki olarak gelişen silahlı harekete kadınların da katılmaları ile başlayan kadın mücadelesi, örgütlü bir hal alarak Yafa bölgesinde 1933'te Zahrat al-Ukhawan (Kır Çiçeği Kızları) adında bir mücadele grubu kurulmuştur.[28] Bu dönemde Filistin'de adı geçen kadın hareketinin silahları nereden temin ettiğine dair literatürde bir veriye rastlanılmamıştır. Diğer taraftan kadın hareketlerinin siyasi ve silahlı eylemlerinde direnişçilere gıda götürürken öldürülen Juliet Zekâ ve işgal güçleri tarafından eşi ve çocukları katledildikten sonra direnişçilere silah taşırken vurulan Halwa Zeydan, Fatma Gazal gibi ulusal kadın kahramanlar arasında yer almaktadır.[29]

Sonuç olarak, 1948 yılı öncesi Filistinli kadınların siyasal alanda seslerini duyurmaya çalışmasının genel unsurlarını barışçıl gösterilere katılım, ulusal ve uluslararası konferanslarda temsiliyet, yazılı protesto faaliyetleri, sağlık alanında destek faaliyetleri, eğitim çalışmaları ve son örnekte gördüğümüz gibi silahlı direniş başlıkları altında özetlemek mümkündür.

---

[25] Abdulhadi, *Edvâru'l-Mer'ati'l-Filistîniyye fi's-Selasiniyyat*, 32.

[26] Abdulhadi, "The Palestinian Women's Autonomous Movement: Emergence, Dynamics and Challenges," 668.

[27] Fleischmann, *The Nation and Its "New" Women: Palestinian Women's Movement: 1920-1948*, 24.

[28] Moheba ve Arabiya Kursheed adında iki kız kardeşin önderliğinde 1933'te kurulan bu Filistinli kadın direniş grubu, grubun liderlerinden Moheba'nın gözleri önünde bir oğlan çocuğunun İngiliz mandası keskin nişancıları tarafından vurularak öldürülmesi sonrasında 1935 yılı itibariyle faaliyetlerini silahlı direniş olarak sürdürmeye karar vermiştir. Lina Alsaafin. "The Role of Palestinian Women in Resistance" *Open Democracy*, 17 Nisan 2014. https://www.opendemocracy.net/en/north-africa-west-asia/role-of-palestinian-women-in-resistance/, erişim: 25 Aralık 2019.

[29] Abdulhadi, "The Palestinian Women's Autonomous Movement: Emergence, Dynamics and Challenges," 665.

2. Filistin'de Örgütlü Kadın Hareketlerinin Başlangıcı: 1948-1967

II. Dünya Savaşı'nın bitmesi ve ardından Birleşmiş Milletler'in (BM) kurulmasıyla birlikte Filistin meselesinin çözümü İngiltere tarafından BM'ye devredilmiştir. 1947 yılı itibariyle Filistin topraklarının %6'sında yaşamasına rağmen çeşitli ülkelerden gelerek bu coğrafyaya yerleşen Yahudi nüfusu Filistin toplam nüfusunun yaklaşık üçte birini oluşturmaktaydı. 1948-1950 yılları arasında Doğu Avrupa ve Arap ülkelerindeki yaklaşık 500 bin Yahudi İsrail topraklarına göç etmiştir. Bu göç sırasında Yemen'den yaklaşık 49 bin, Irak'tan 114 bin ve İran'dan 30 bin Yahudi uçaklarla İsrail'e getirilmiştir.[30] 29 Kasım 1947'de BM Genel Kurulu'nda yapılan oylama sonucu Filistin topraklarının %56,47'si Yahudi Devleti'ne %43,53'ü ise Filistin'e bırakılmıştır. Filistin tarafından kabul edilmeyen bu planla şiddetlenen çatışmalar neticesinde İngiltere, 15 Mayıs 1948'de manda idaresine son verdiğini duyurmuş, bir gün öncesinde 14 Mayıs 1948'de İsrail Devleti bağımsızlığını ilan etmiştir. Akabinde 1948 Aralık ayı içerisinde Yahudi milis güçleri tarafından yerleşik Filistin halkına yönelik şiddetli saldırılar başlamıştır. Bu saldırılar karşısında yaklaşık bir milyon Filistinli, 1948 yılında vatanlarının İsrail tarafından işgal edilmesini müteakip ülkelerinden ayrılmak zorunda kalmıştır.[31]

Filistinlilerin mecbur bırakıldığı bu göçün altında yatan temel nedenlerden biri, Filistin Ulusal Hareketi'nin, Nakba[32] dolayısıyla dağılma sürecine girmesi ve artık ulusal işlevini kaybetmesi gösterilebilir. Ulusal hareketin liderlerinin önemli bir kısmı Ürdün'e veya Mısır'a sürgün edilmiş[33], bazıları ise kişisel çıkarları doğrultusunda hareket etmeye başlamıştır.[34]

---

[30] Sedat Kızıloğlu. " İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi" *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt 2 Sayı:1, (2012): 52.

[31] Julie M. Peteet. *Gender in Crisis: Women and the Palestinian Resistance Movement*. (New York: Columbia University Press, 1991), 83.

[32] İsrail 14 Mayıs 1948'de bağımsızlığı ilan ettikten sonra Arap-İsrail savaşı başlamış bu süreçte yüzlerce Filistinli katledilerek yüzbinlerce Filistinli topraklarını terk etmeye mecbur bırakılmıştır. "Büyük felaket anlamına gelen Nakba, o tarihten bu yana her yılın 15 Mayıs gününde bu olaylarda şehit olan Filistinlileri anmak İsrail katliamları sonucunda kaybedilen canların, hakların, toprakların, malların, mülklerin yasını tutmak; Filistinlilerin bu yolda göstermiş olduğu direnişe destek olmak için tüm Filistin halkı ve dostları tarafından dünyanın her yerinde gerçekleştirilen çeşitli gösteriler ve protestolar ile idrak edilmektedir." Taha Özdemir. "Önsöz" *Siyasal Vakfı Bülteni* 26 (50), (2018): 1.

[33] el-Halîli, *El-Mer'atü'l-Filistîniyye ve's-Sevre*, 117-118.

[34] Örneğin "bütün ömrünü Filistin davasına veren Hacı Emin el-Hüseyni, genç yaşta Kudüs müftüsü seçildikten sonra, 30 yıl boyunca Filistinlilerin tartışmasız lideri olmuş, 1948'de İsrail Devleti kurulunca halkı tarafından türlü suçlamalarla karşılaşarak yenilginin tek sorumlusu olarak ilan edilmişti. Buna rağmen mücadelesini sürdürmüş, İslam dünyasının desteğini almaya

Filistin Ulusal Hareketi'nin yokluğunda Filistinli aileler iltica etme ve kimliklerini kaybetme gibi iki büyük sarsıntıyı yaşamış, bu anlamda Filistinli kadınlar da bu krizden dolayı katlanılması zor bir külfet altına girerek daha büyük sıkıntılar yaşamaya başlamışlardır. Zira Filistinli mültecilerin çoğunluğunu Filistinli çiftçiler oluşturduğu için mevsimsel gelire sahip Filistinli ailelerin erkekleri işsiz kalmışlardır. Bu krizle birlikte Filistinli mülteci kadınlar ailelerinin yeme-içme ihtiyaçlarını karşılamak üzere daha aktif çalışmaya başlamışlardır.

Bu dönemde Filistinli kadınların faaliyetleri, ilticanın aileler üzerinde bıraktığı izleri hafifletmek amacıyla toplumsal ve siyasal alanlarda yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda Filistin halkının yerinden edilmesinden kaynaklanan sorunların azaltılması için Kudüs Kadın Birliği çatısı altında pek çok şube kurulmuştur. İsraillilerin gerçekleştirdikleri katliamların izlerini silmek amacıyla söz konusu şubeler önemli faaliyetler göstermiştir.[35] Yine bu kapsamda Deyr Yasin katliamından[36] etkilenen çocukların bakımı için Arap Çocuk Evi kurulmuştur.[37] Bu ve buna benzer kuruluşlar birçok mesleki kurslar açmış olup bunlar arasında; dikiş nakış kursları, cehaletle mücadele için okuma yazma kursları, sivil savunma, muhasebe, matbaa ve ilkyardım kursları öne çıkmaktadır.[38] Böylelikle Filistin Kadın Hareketi, Filistin kimliğinin korunmasında çok önemli bir rolü ifa etmiştir.[39]

1948 ve 1967 yılları arasındaki dönemde kadınların siyasi çabaları kapsamında bu dönemde kurulan ve gelişen siyasi partilere kadınlar yoğun ilgi göstermiştir. Filistinli kadınların önemli bir kısmı Ürdün ve Filistin'de Baas Partisi, Komünist Partisi ve Arap Milliyetçileri Hareketi gibi partilere üye olmuşlardır. Gerçekleştirilen siyasi faaliyetler kapsamında Filistinli

---

çabalamıştır." Zvi Elpeleg. *Filistin Ulusal Hareketinin Kurucusu Hacı Emin el-Hüseyni* (çev. Dilek Şendil) (Ankara: İletişim Yayınları, 1999) Arka kapak yazısı.

[35] Alqam, *Tarîhü el-Hareketi'l-Vataniyye el-Filistîniyye ve Devru'l-Mer'a Fîhi*, 108.

[36] Bu dönemde "Filistin köylerine yapılan düzenli saldırılarla köylüler yerlerinden sökülüyor, direnenler katlediliyorlardı. Suriye ve Mısır'dan gelen Arap gönüllülerin ve Filistinlilerin askeri gücü bu sömürgeci genişlemeyi engelleyecek durumda değildi. Menahim Begin ve İzhak Şamir komutasındaki İrgun ve İsrail'in Özgürlüğü komandoları, Filistin tarihinin en travmatik katliamlarını bu dönemde gerçekleştirdiler. Çocuklarla beraber 254 kişinin katledildiği, bir bölüm köylünün de bir kamyona doldurularak Kudüs'e getirilip zafer yürüyüşü sırasında işkence edilip öldürüldüğü Deyr Yasin Katliamı bunların içinde en sık anımsananı" olmuştur (Koray Çalışkan ve Munir Fahreddin. "Yeni İntifada ve Filistin Sorununun Kısa Tarihi". *Birikim*. Sayı:140 (2000): 25.

[37] Hatice, Ebu Ali. *Mukaddimetü Havle Vâkı' el-Mer'a el-Filistîniyye ve Tecribetiha li's-Sevreti'l-Filistîniyye.* (Kudüs: Mektebü Diya, 1975), 511.

[38] Abdulhadi, "The Palestinian Women's Autonomous Movement: Emergence, Dynamics and Challenges," 661-662.

[39] Peteet, *Gender in Crisis: Women and the Palestinian Resistance Movement*, 51.

kadınlar gösterilere çıkmaya, duyurular ve broşürler dağıtmaya ve dilekçeler yazmaya devam etmişlerdir. [40]

Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ) kurulduğu 1964 yılına kadar Filistinli kadınlar kişisel müdafaa haricinde önemli bir silahlı veya askeri faaliyette bulunmamışlardır.[41] FKÖ'nün kuruluşu Filistin kadın hareketi için bir dönüm noktası olmuştur. Zira Filistinli kadınlar bu örgütün kurumlarına ve direniş gruplarına girdikten sonra 1965-1966 yılları arasında silah ve patlayıcıları kullanabilmek için askeri eğitimlere katılmaya başlamış ve Filistin Kurtuluş Örgütü (el-Fetih) ve Filistin Kurtuluş Arap Cephesi gibi yeni ortaya çıkan Filistinli gruplara katılarak burada örgütlenmiştir.[42]

Filistin meselesinin tüm dünyaya tanıtılması amacıyla Arap ülkelerindeki ve uluslararası düzeydeki konferanslara iştirak edilmiş, bu anlamda 1957 yılında Moskova'da düzenlenen Dünya Öğrenciler Birliği Konferansı'na resmi düzeyde katılım sağlanmıştır.[43] FKÖ'ye bağlı Halk Örgütü İdaresi'nin temsilcilerinin katılımıyla 1965 yılında düzenlenen Kudüs Konferansı'nda Filistinli Kadınlar Konfederasyonu'nun kurulduğu resmi olarak tüm dünyaya duyurulmuştur. Kurulan bu konfederasyon kadınların işgale karşı direnişleri için bir dizi hedefler belirlemiştir. Bu hedeflerden en önemlisi Filistinli kadınların ulusal çalışma, örgütlenme ve mücadele çalışmaları gibi tüm alanlarda varlık gösterebilmesini sağlamaktır.[44]

Gerçekleştirilen siyasi faaliyetler esnasında birçok Filistinli kadın hayatını kaybetmiştir. 1952 yılında Kudüs'te düzenlenen bir gösteride hayatını kaybeden Reca' Ebu Hammâşe "Filistinli kadın şehitler" arasında öne çıkan bir isim olmuştur.[45]

Filistinliler yaşam standartlarını daha iyi bir seviyeye taşımak için eğitimi bir çözüm olarak görmüştür. Bu kapsamda oğullarını ve kızlarını okutmaya başlamışlardır ki bu girişim aynı zamanda Filistinli kadınların eğitim alabilmesi ve çalışabilmeleri için önemli bir alan oluşturmuştur.[46] Ayrıca Filistinli ailelerin himayesi ve çocukların ve ailelerin gönüllerine vatan sevgisi, saygınlıklarına bağlı kalma ve ulusal değerlerin aşılanması bu eğitimlerle gerçekleşmiştir.[47]

---

[40] Feyha Abdulhadi. *Edvâru'l-Mer'ati'l-Filistîniyye fi'l-Hamsîniyyat hatta evasıt es-Sittîniyyat*. El-Bira: Merkezü't-Türâs el-Şâbi el-Filistînî, 2009, 25.

[41] Alqam, *Tarîhü el-Hareketi'l-Vataniyye el-Filistîniyye ve Devru'l-Mer'a Fîhi*, 124-125.

[42] Abdulhadi, *Edvâru'l-Mer'ati'l-Filistîniyye fi'l-Hamsîniyyat hatta evasıt es-Sittîniyyat*, 155-156.

[43] Peteet, *Gender in Crisis: Women and the Palestinian Resistance Movement*, 59.

[44] Alqam, *Tarîhü el-Hareketi'l-Vataniyye el-Filistîniyye ve Devru'l-Mer'a Fîhi*, 139.

[45] Abdulhadi, *Edvâru'l-Mer'ati'l-Filistîniyye fi'l-Hamsîniyyat hatta evasıt es-Sittîniyyat* , 55.

[46] el-Halîli, *El-Mer'atü'l-Filistîniyye ve's-Sevre*, 94.

[47] a.g.e., 97.

1965 yılından sonra kadınlar yaygın bir şekilde kamplarda silah kullanma eğitimleri almaya başlamışlar, kamplara giriş ve kampların korunmasına ilişkin eğitimlere devam etmişlerdir.[48]

Filistin kadın hareketinin 1948-1967 yılları arasındaki siyasal ve askeri örgütlenme biçimlerini vakıfların kurulması, siyasi partilere üyeliklerin artması, gösterilere katılma, eğitim faaliyetleri ve kadınlar arasında silahlanmanın artması şeklinde özetlemek mümkündür.

3. Filistin Kadın Hareketinin Radikalleşmesi: 1967-1987

5 Haziran 1967'de başlayan Altı Gün Savaşı, Filistin'deki anlaşmazlığın çehresini çok kısa süre içerisinde değiştirmiştir. Bu savaş sonrasında İsrail, pek çok Arap ülkesine karşı bir üstünlük elde etmiş "Mısır'dan Gazze ve Sina Yarımadası'nı, Suriye'den de Golan Tepeleri'ni almış, Ürdün güçlerini de Batı Şeria ile Kudüs'ten çıkarmıştır."[49] Bu savaş sonrasında, BM dâhil pek çok uluslararası kuruluşun çabaları sonuçsuz kalmış ve yaklaşık 500 bin Filistinli daha mülteci haline gelerek Mısır, Lübnan, Ürdün ve Suriye'ye göç ettirilmiştir.[50] Bu zorunlu göçe tabi tutma esnasında ise Filistinli kadınlar, çok daha fazla mağduriyet yaşamışlardır. Ancak Altı Gün Savaşı aynı zamanda o döneme kadar neredeyse yok edilmeye çalışılan Filistin ulusal kimliğinin yeniden görünür olmasına da katkı sunmuştur.

Filistin halkı, 1967 yılında topraklarının işgal edilmesine rıza göstermemiş ve işgalcilere karşı sivil başkaldırı başlatarak direnişe geçmiştir. Bu kapsamda grevler tertip edilmiş, İsrail'e vergi ödemeleri reddedilmiş, okullar kapatılmış ve İsrail malları boykot edilmiştir. Bu faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde kadın hareketleri aktif bir rol oynamış ve ulusal hareketin kararlarına bağlı kalmıştır.[51]

Aile reisinin, dolayısıyla aileyi geçindiren kişinin yokluğu, kadının bilinen toplumsal ve geleneksel rolünün üzerine yeni sorumluluklar ve yükler getirmiştir. Nitekim bir ailedeki babanın, erkek çocuğun veya kardeşin şehit olması, gözaltına alınması ya da yaralanması, Filistin kadınlarının gözaltında bulunanları ziyaret etme, aile üyelerinin yokluğunda çalışıp aileyi geçindirme veya babanın yokluğunda çocukların büyütülmesi ve eğitilmesi gibi ilave sorumlulukları omuzlamasına yol açmıştır. [52]

---

[48] Abdulhadi, *Edvâru'l-Mer'ati'l-Filistîniyye fi'l-Hamsîniyyat hatta evasıt es-Sittîniyyat*, 153.

[49] Hülya Koç. "Golan Tepeleri: Gelişim Süreci, Hukuki Statüsü ve Soruna Yönelik Uluslararası Tepkiler" *Ekonomi, İşletme ve Yönetim Dergisi*, Cilt:3, Sayı:1 (2019): 77.

[50] Tayyar Arı. "Filistin'de Kalıcı Barış Mümkün mü?" *Akademik Ortadoğu*, Cilt 2, Sayı:1 (2007): 18.

[51] Ebu Ali, *Mukaddimetü Havle Vâkı' el-Mer'a el-Filistîniyye ve Tecribetiha li's-Sevreti'l-Filistîniyye*, 73.

[52] Alqam, *Tarîhü el-Hareketi'l-Vataniyye el-Filistîniyye ve Devru'l-Mer'a Fîhi*, 176.

Bu noktada siyasal eylemleri de aktif bir biçimde sürdüren Filistinli kadınlar yürüyüşlere, oturma eylemlerine ve gösterilere katılmışlardır. Bu dönemde kadınların Kudüs'te tertip ettiği ilk gösteri 1968 yılında düzenlenmiştir. Buna mukabil işgal güçleri de Arap kimliğine sahip Kudüs şehrinde askeri geçit töreni düzenlemeye karar vermiştir. Filistinli kadınlar bu gösteride siyah renkte giyinmişler, işgali kınayan pankartlar taşımışlar ve Kudüs'ün Arap kimliğini vurgulamışlardır. Ne yazık ki işgalci İsrail polisleri kadınları darp ederek 15 kadını gözaltına almıştır.[53] Yine 1968 yılında el-Halil kentinde kurulan Kiryat Arba Yahudi yerleşimini protesto etmek amacıyla Cenin kentinde düzenlenen gösteride pek çok kadın protesto eylemine de katılmıştır.[54] Benzer şekilde 21 Ağustos 1969'da Avusturalyalı Michael Dennis Rohan tarafından Mesih'in geleceğini hızlandıracağı iddiasıyla Mescid-i Aksa'nın yakılması eylemine karşı çok sayıda Filistinli protesto gösterileri düzenlemiş olup, Filistinli kadınlar da bu gösterilerde yer almışlardır. İsrail polisleri, Ağustos 1969 tarihinde bu gösterilere iştirak suçlamasıyla birçok kadını ve kız çocuğunu gözaltına almıştır.[55]

1973 yılında yaşanan Yom Kippur (Kefaret Günü) Savaşı kadın hareketlerinin siyasal çehresini de etkilemiştir. 1967'de Mısır ve Suriye'nin kaybettiği toprakları geçen süre zarfında barışçıl yollarla geri alamaması neticesinde Yahudilerin önemli bir dini bayramı olan Yom Kippur gününde İsrail'e taarruz ederek geri almak isteseler de ABD'nin de araya girmesiyle bu amaçlarına ulaşamamaları İsrail'i daha cesur hale getirmiştir. Bu savaş sonrası şiddetlenen İsrail baskısına karşı Filistinli kadınların intihar saldırıları ve komando eylemlerine katılımında artış gözlenmiştir. 10 Mart 1978 tarihinde gerçekleştirilen Şehit Kemal Udvan operasyonunda intihar saldırısı gerçekleştiren Delâl el-Mağribi sonrasında Filistin'de ulusal kahraman ilan edilmiştir.[56]

4. İntifada Kadınları: 1987-1993

İsrail işgaline karşı Filistin halkının kitlesel ayaklanması olarak tanımlanabilecek İntifada, 1987 yılından başlayarak 1993'e kadar süren tüm

---

[53] Mesyun el-Vahîdi. *Atavneh, el-Mer'atü'l-Filistîniyye ve'l-İhtilal el-İsraili* (Amman: Darü'l-Celil, 1987), 39.

[54] Peteet, *Gender in Crisis: Women and the Palestinian Resistance Movement*, 140-142.

[55] İsrailli asker Nadav Argaman'ın Mescid-i Aksa'ya saldırmasından sonra Filistinli kadınların İsrail ordusuna karşı koyması neticesinde Mart ve Mayıs ayları arasında Filistinli yaralı kadınların sayısı 66'ya ulaşmıştır. Bkz. el-Vahîdi, *el-Mer'atü'l-Filistîniyye ve'l-İhtilal el-İsraili*, 71-73.

[56] el-Vahîdi, *Atavneh, el-Mer'atü'l-Filistîniyye ve'l-İhtilal el-İsraili*, 189.

sivil itaatsizlik eylemlerinin ortak bir adıdır.[57] Bu bağlamda Filistin'in o dönemki lideri Yaser Arafat, 17 Ekim 1987 tarihinde Filistin halkına yaptığı konuşmada İntifada'nın amacının başkenti Kudüs olan bağımsız Filistin Devleti'nin kurulması olduğunu vurgulamıştır.[58] Birinci İntifada, Filistinlilerin haklarının meşruiyetini ispat etmeye çabalamış ve en başında kendi geleceğine karar verme hakkının ve bağımsız Filistin Devleti'nin değişmez değerlerini vurgulamayı hedeflemiştir.[59]

1987 yılında başlayan İntifada, Filistin halk mücadelesinde adeta bir dönüm noktası oluşturmuştur. İntifada, halk grupları arasındaki dayanışmayı ve birleşmeyi bir adım öteye taşımış ve bu bağlamda İntifada'nın toplumdaki yaygınlığı açısından Filistinli kadınlar önemli bir rol üstlenmişlerdir. Özellikle Batı Şeria ve Gazze Şeridi'nin tüm bölgelerinde İntifada'ya olan katılımın artırılması ve geliştirilmesi hususunda Filistinli kadınların rolü oldukça belirleyici olmuştur.[60]

Kadınların katılımının, yalnızca belli bir kadın grubu ile sınırlı kalmayıp aksine tüm kadın gruplarını kucaklamış olması göze çarpan diğer bir olgudur. Kadınlar İntifada'ya her alanda destek verip aktif katılım göstermişler; bu kapsamda taş atma, sapan kullanma, gençlerin korunması ve gösteriler düzenlenmesi gibi faaliyetlerde bulunmuşlardır. Birinci İntifada döneminde Filistin kadın hareketlerinin örgütlü ya da örgütlü olmayan faaliyetlerini belirli başlıklar altında kategorize etmek mümkündür.

---

[57] "1987 yılının son ayı, taşların yegâne silah olarak kullanıldığı Filistin'in başkaldırı tarihinde yeni bir döneme adını İntifada olarak yazdırmıştır. 8 Aralık 1987'de bir Yahudi yerleşimcinin sürdüğü kamyonun, İsrail'de çalışan Filistinli emekçileri taşıyan arabaya çarpması sonucu dört Filistinli öldü. Bu olay kimine göre, iki ay önce Gazze'de öldürülen istihbarat subayının kardeşi olan kamyon sürücüsünün intikam almak için giriştiği bir eylemdi. Protesto eylemlerine İsrail askerlerinin ateş açarak cevap vermesiyle başlayan olaylar kısa sürede bütün Filistin'e yayıldı. Sokaklar insanlarla doldu. Silahsız olan bu insanlara İsrail'in tepkisi çok büyük oldu: 1987 yılında, o güne kadar Filistin'le ilgilenmeyen, bölgede neler olup bittiğinden haberdar olmayanlar, televizyonları karşısında inanılmaz 'kol kırma' sahneleriyle karşılaşacak ve işgal altındaki topraklarda yaşananların biraz olsun farkına varacaklardı. Savunma Bakanı Yitzhak Rabin'in verdiği kemiklerin kırılması talimatı gerçekten emredildiği gibi uygulandı. Yakalanan Filistinliler İsrail askerleri tarafından elleri duvara dayanarak yan yana dizildi sonra da bilek ve parmakları taşlarla ezildi. Başlangıçta bölgesel olan direniş, kısa sürede bütün Gazze Şeridi ve Batı Şeria'ya yayıldı. Yolarda lastiklerden oluşan barikatlar görüldü, Filistinli işçiler greve gitti, İsrail yasalarınca yasaklanmış Filistin bayrakları her yerde asılmaya başlandı ve her yerde her zaman taş atılmaya başlandı. "Mahir, Tıraş. Filistin Direniş Tarihi: Birinci İntifada," *BDS Türkiye*, 25 Aralık 2015. http://bdsturkiye.org/filistin/filistin-direnis-tarihi-birinci-intifada/, erişim tarihi: 25 Aralık 2019.

[58] Nizam, El-Abbasi. *El-İntifada eş-Şa'biyyeti'l-Filistîniyye el-İrs et-Tarîhi ve'l-Vakı' el-Muteceddid,* (Nablus: Camiatü'n-Nacah, 1997), 40.

[59] Peteet, *Gender in Crisis: Women and the Palestinian Resistance Movement*, 24.

[60] a.g.e., 71.

İlk olarak, bağımsız gösteriler biçiminde seyreden kadın hareketleri öne çıkmaktadır. Filistinli kadınlar İntifada'nın başlangıcından itibaren aktif olarak halk gösterilerine katılmışlardır. Öyle ki düzenlenen bu gösterilerde kadınları ve erkekleri bir arada görmek artık sıradan bir hale gelmiştir. Hatta yalnızca kadınların katılımıyla gerçekleşen pek çok gösteri düzenlenmiştir. Bu bağlamda İngiliz Dışişleri Bakanı David Miller, 4 Ocak 1988 tarihinde Gazze Şeridi'nde yer alan Cibaliye'ye gerçekleştirdiği bir ziyaret esnasında, sadece kadınların düzenlediği gösterilerden birine şahit olmuştur. Bu gösteride yer alan kadınlar mülteci kamplarındaki duvarların kaldırılması, gözaltına alınanların bırakılması gibi taleplerini iletmenin yanı sıra İngiliz bakanı Siyonist işgalin işlediği barbarca eylemleri kınamaya davet etmişlerdir.[61] Düzenlenen yürüyüş ve gösterilerdeki mevcudiyetiyle Filistinli kadınlar, İntifada'nın sürekliliği ve etkinliğine katkı sunmuştur. Kadınlar, yeri geldiğinde sepetlerde taş toplayarak en önde yer alan göstericilere ulaştırmışlar, yeri geldiğinde de tekbirler getirerek, sloganlar atarak ve zılgıt çekerek göstericileri cesaretlendirmişlerdir.[62] Yine Filistinli kadınlar, Filistin ulusal günlerinde düzenlenen yürüyüşlere de yoğun biçimde katılmışlar, bu anlamda el-Am'ari kampında gerçekleştirilen Sabra ve Şatilla katliamlarının yıldönümü dolayısıyla düzenlenen yürüyüşlere iştirak etmişlerdir.[63] Bunun yanı sıra 8 Mart 1988 tarihinde Dünya Kadınlar Günü kutlaması münasebetiyle Ramallah şehrinde düzenlenen büyük bir gösteride Filistinli kadınlar kendilerini ilgilendiren hususlara uluslararası basında da dikkat çekme fırsatı bulmuşlardır.[64]

İkinci olarak, İntifada sonrası belediye ve köy konseylerinin İsrail tarafından kapatılmaya zorlanması neticesinde kurulmuş olan halk komiteleri Filistinli yerel halkın ihtiyaçlarının giderilmesinde önemli bir görev ifa etmişlerdir. Özellikle Filistinli kadınlar bu komitelere çok geniş bir katılım göstermiş olup lojistik tedarik, yardım toplama ve acil tıbbi müdahaleler gibi birçok hususta katkı sunmuşlardır. Bunların yanı sıra kadın komiteleri kuşatma altındaki bölgelerde yiyecek içeceklerin karşılıklı değişiminin tanzim edilmesi, boykotlar ve sokağa çıkma yasakları nedeniyle ilaç stoklarında ve gıda malzemelerinde meydana gelen eksiklikleri giderme gibi hususlara da doğrudan katkı sunmuşlardır.[65]

---

[61] Peteet, *Gender in Crisis: Women and the Palestinian Resistance Movement*, 14-16.
[62] El-Abbasi, *El-İntifada eş-Şa'biyyeti'l-Filistîniyye el-İrs et-Tarîhi ve'l-Vakı' el-Muteceddid,* 51.
[63] Alqam, *Tarîhü el-Hareketi'l-Vataniyye el-Filistîniyye ve Devru'l-Mer'a Fîhi*, 302.
[64] Peteet, *Gender in Crisis: Women and the Palestinian Resistance Movement*, 65.
[65] Nehle Kûra, *Ed-Devru'l-İctima'i li'l-Mer'ati'l-Filistîniyye Hilal el-İntifada,* (Ramallah: el-Bîsan, 1991), 100.

Üçüncü olarak bu dönemdeki kadın hareketlerinin eğitimle ilgili yürüttükleri faaliyetler yer almaktadır. Bu eğitim faaliyetleri gizli bir biçimde İsrail'e rağmen gerçekleştirilmiştir. Çünkü gösterilere öncülük edenlerin birçoğunun çeşitli okul ve üniversite mezunu olması[66] sebebiyle öğrencilere ve ailelerine baskı yapma yoluyla tüm eğitim kurumları İsrail yönetimi tarafından kapatılarak İntifada'ya son verilmesi amaçlanmıştı.[67] Yine İsrail yönetimi, işgal altındaki Filistin'deki eğitim öğretim yapan kurumların İntifada faaliyetlerine üs oluşturduğunu öne sürerek bu kurumların hepsini kapatmıştı.[68] Bu eğitim kurumlarının kapatılmasının ardından Filistin'de kurulan halk eğitim komiteleri, eğitimde meydana gelen boşluğu ortadan kaldırmak amacıyla eğitim faaliyetleri düzenlemiştir. Bu kapsamda kadınlar da okulları kapatılan çocukların eğitim ve öğretimine etkin bir şekilde katkıda bulunmuşlardır.[69]

Son olarak, Filistin Kurtuluş Örgütü içinde 1960'lı yıllarda teşkil edilmiş olan Yüksek Kadın Konseyi, bahsi geçen dönemdeki kadın hareketinin örgütlü ve etkin yönünü oluşturmaktadır. Kadın çalışmalarının idaresi için teşkil edilen Yüksek Kadın Konseyi, Filistin kadınlarının bilinçlendirilmesini ve eğitilmesini gaye edinmiştir. Söz konusu konsey ile Filistin'deki sivil ve resmi kadın örgütlerinin üstlendiği rol çok daha görünür hale gelmiştir. Filistinli kadınlar, kısa süre içerisinde örgütlenerek üyeliklerinin sayısını ikiye katlamıştır.[70] Ne var ki İntifada yılları boyunca Aileyi Yaşatma Derneği gibi pek çok kadın kuruluşunun taşınmazlarına işgal makamlarınca el konularak bu kurumlar kapatılmıştır.[71]

Birinci İntifada döneminde Filistinli kadınlar —örgütlü ya da örgütsüz— pek çok direniş eylemi gerçekleştirmiştir. Öne çıkan eylemler arasında taş atma, Filistinli direnişçilerin İsrail'in elinden kurtarılması ve saklanması, molotof kokteyli atma, el yapımı bombaların hazırlanması, duvarlara sloganlar yazma ve bıçaklı saldırılar sayılabilir. Bu eylemler neticesinde İsrail işgal güçleri Filistinli kadınları orantısız şiddet kullanarak bastırmış, hatta direnişin bastırılmasına yönelik aldığı tedbirlerde kadın ve erkek direnişçiler arasında hiçbir ayrım yapmamıştır.[72] İntifada'nın ilk üç yılında direniş

---

[66] Amal Kawar, *Daughters of Palestine: Leading Women of the Palestinian National Movement*, (New York: State University of New York Press, 1996), 96.
[67] El-Abbasi, *El-İntifada eş-Şa'biyyeti'l-Filistîniyye el-İrs et-Tarîhi ve'l-Vakı' el-Muteceddid,* 55.
[68] a.g.e., 53.
[69] Kawar, *Daughters of Palestine: Leading Women of the Palestinian National Movement*, 24.
[70] Alqam, *Tarîhü el-Hareketi'l-Vataniyye el-Filistîniyye ve Devru'l-Mer'a Fîhi*, 310.
[71] a.g.e., 311.
[72] Kawar, *Daughters of Palestine: Leading Women of the Palestinian National Movement*, 26-27.

eylemlerinde hayatını kaybeden Filistinli kadınların sayısı 115'e[73] ulaşmıştır. Bu kadınlardan bazıları taş atarken işgal güçlerinin kurşunuyla öldürülmüş, bazıları ise kullanılan zehirli gazlarla boğularak hayatını kaybetmiştir.[74]

Filistinlilere yönelik uygulanan kuşatmayı daha etkili kılmak için, İntifada döneminde aktif olan kadın kurumları, işgal güçleri tarafından çeşitli dönemler boyunca hep kapatılmıştır. Nitekim 1992 yılında Filistinli kadınlar (özellikle de sol eğilimli Filistinli kadınlar), işin gizliliğine ve tehlikesine rağmen ve zor şartlarda da olsa zaman zaman direnişin komutanlığını devralmışlardır. Kadınlar gerek el-Fetih Hareketi'nin erkek liderlerinin gözaltına alınması gerekse Demokratik Cephe'nin komuta kademesinin eksikliğini giderme nedeniyle olsun direniş hareketlerinin liderliğine kadar ulaşmışlardır.[75]

5. Filistin Kadın Hareketlerinin Bölünme Dönemi: 1993-1997

1992 yılında İsrail yönetiminde barış yanlısı İşçi Partisi'nin iktidara gelmesi, Körfez Savaşı sonrası FKÖ'nün konumunun zayıflaması ve akabinde ABD inisiyatifinde gerçekleşen çözüm yollarının tıkanması[76] gibi sebepler neticesinde İsrail ile Filistin arasında Norveç'in girişimiyle yeni bir müzakere zemini yaratılmaya başlanmıştır. 20 Ocak 1993 tarihinde milyonların önünde tokalaşan Yaser Arafat ve Yitzhak Rabin arasında yapılan müzakere sonucu Filistin, işgal topraklarından beş yıl sürecek aşamalı bir geri çekilme karşılığında İsrail'i tanımayı kabul etmiştir. Her ne kadar bu görüşmelerde 1948-1967 yılları arası zorunlu göçe tabi tutulan yaklaşık 3,5 milyon Filistinlinin durumu sonuca bağlanmamış olsa da bu tarihten itibaren FKÖ'nün uluslararası alanda diplomatik bir zafer elde ettiği varsayılmıştır.[77] Nitekim Oslo Anlaşması'nın Filistin topraklarındaki etkisi çok büyük olmuş Filistinli kadınlar da Filistin'in mevcudiyetini hedef alan bu gelişmelerden uzak kalmamışlardır.

---

[73] Dırağme, *El-Hareketü'n-Nisaiyye fi Filistîn 1903-1990*, 216-217.

[74] Alqam, *Tarîhü el-Hareketi'l-Vataniyye el-Filistîniyye ve Devru'l-Mer'a Fîhi*, 303.

[75] Rola Ebu Dehuw. *En-Nisa fi Kiyadeti'l-Mukavemeti'l-Filistîniyye: 1967-1992* (Ramallah: Câmiatü Birzeit, 2004), 71-75.

[76] "Soğuk Savaşın 1990'lı yılların hemen başında sona ermesi ve Birinci Körfez Savaşı gibi yaşanan küresel değişiklikler Orta Doğu'daki durumu da etkilemiştir. Müzakere sürecine Madrid'de Orta Doğu Barış Konferansı'nın toplanması ile Ocak 1991 tarihinde yeniden başlanarak 30 Ekim'den 1 Kasım'a kadar ABD ve Sovyetler Birliği'nin çifte başkanlığı altında devam eden Konferans çatışan tarafları ilk kez yüz yüze bir araya getirmiş ancak görüşmelerden bir netice elde edilememiştir." (Filistin Meselesi ve Birleşmiş Milletler, Beşinci Bölüm. *UNICANKARA*. http://www.unicankara.org.tr/filistin/5.html, erişim tarihi: 28 Aralık, 2019.

[77] Arı, "Filistin'de Kalıcı Barış Mümkün mü?," 22.

Oslo Barış Süreci, FKÖ tarafından onaylanmış olsa da Filistin Kadın Hareketi Genel Federasyonu bu konuda bazı çekinceleri olduğunu öne sürerek bu anlaşmanın imzalanmasını Filistin sorununa ilişkin bir gerileme olarak kabul etmişlerdir. Bu muhalif tavrından dolayı FKÖ yönetimi, Filistinli Kadınlar Genel Federasyonu'nun ulusal meclisteki üyeliğini dondurmuş ve bu federasyona yapılan yardımları da durdurma kararı almıştır.[78]

Filistinli kadınlar kendi aralarında, üye oldukları veya bağlı bulundukları siyasi grupların görüşüne uygun olarak, Oslo Süreci'ni destekleyen ve muhalefet edenler olarak bölünmüşlerdir. Bu bağlamda daha önce Demokratik Cephe yönetiminde görev almış olan Filistinli Zuheyra Kemal, Oslo Anlaşmasına destek vermiştir.[79] Diğer taraftan İslamcı kadınlar, Oslo Anlaşması'nın meşruiyetini tanımayı reddetmişlerdir.[80] Filistin yönetiminin İntifada'yı Filistin halkının haklarını geri almak için kullanamadığını öne süren Halk Cephesi'nin kadınları da bu anlaşmayı reddetmişlerdir.[81] Böylelikle 1990'lı yıllarda Filistin kadın hareketi kendi içinde en önemli kutuplaşmayı yaşamış ve günümüze kadar devam eden ılımlılar-radikaller ayrışması Filistin kadın hareketinin içinde nüve halinde baş göstermiştir.

Oslo Barış Süreci, Filistin kadın hareketinin içinde çeşitli fikirsel ve eylemsel ayrılıkları ön plana çıkarmıştır. Örneğin Hannan el-Aşravi gibi Filistin kadınlar, Washington'da düzenlenen Orta Doğu Barışına Destek Konferansı'na katılan müzakere heyetinde önemli görevler üstlenmişlerdir. Müzakere heyetinde basın sözcüsü olarak görev yapan el-Aşravi, Oslo Anlaşması'na kadarki gizli görüşme sürecinde de yer aldığından dolayı Filistin kadın hareketi içindeki güvenilirliğini kaybetmiştir.[82] Diğer yandan Filistinli Kadınlar Genel Federasyonu, kurulduğu tarih olan 1965 yılından itibaren ulusal ve uluslararası siyasi arenada Filistin kadın hareketinin temsiline ilişkin önemli sorumluluklar yerine getirmesine rağmen bu süreçteki muhalif tutumu ile önce finansman kaynaklarını yitirmiş ardından Filistin kadın hareketinin önderliğini kaybetmiştir. Yine bu dönemde Filistin kadrolarında çalışan bazı kadın yöneticiler, bağımsız hareket ve düşünce özgürlüğü alanlarını kaybederek adeta birer hükümet çalışanı haline gelmişlerdir.[83] Kadın Federasyonu'nun Oslo Anlaşması'nı

---

[78] Alqam, *Tarîhü el-Hareketi'l-Vataniyye el-Filistîniyye ve Devru'l-Mer'a Fîhi*, 308.

[79] Tami Amanda, Jacoby. "Feminism, Nationalism and Difference: Reflections on the Palestinian Women's Movement" *Women's Studies International Forum* Vol, 22/5, (1999): 511.

[80] Kawar, *Daughters of Palestine: Leading Women of the Palestinian National Movement*, 58.

[81] a.g.e. 129.

[82] a.g.e., 89-92.

[83] Jacoby, "Feminism, Nationalism and Difference: Reflections on the Palestinian Women's Movement," 511-512.

reddetmesine tepki olarak 1992 yılında FKÖ tarafından alternatif bir kadın çalışma grubunun kurulması ile Filistin kadın hareketinin içinde resmi düzlemde de bölünmeler başlamıştır.[84]

Oslo Anlaşması'ndan sonra Filistin kadın hareketi içinde çalışmalarını sol feminist politikalar üzerinde odaklayan grup ulusal finansal desteğinden mahrum kaldığı için hedeflerini tam olarak gerçekleştirememiş; kadın hakları ve vatanseverlik ikilemi tartışması içinde kaybolup gitmiştir. Feminist politikalara odaklanan Filistin kadın hareketi destekçileri faaliyetlerini yürütebilmek için çeşitli dış finansman kurumlarından bağışlar almış ancak bu kez de bağış yapan kuruluşların destek şartları yüzünden kadın hareketinin ulusal yönlerini ikincil planda bırakmak zorunda kalmıştır.[85] Bu dönemde seslerini daha belirgin duyurmaya başlayan Filistinli İslami kadın hareketleri ise feminist politikalar yürüten diğer kadın hareketlerine karşı açık bir şekilde yükselişe geçmiştir.[86] Bu bağlamda Ramallah şehrinde kurulan el- Hüda Hayır Cemiyeti ve el-Hansa Cemiyeti gibi Filistinli ailelere sosyal destek sunmaya odaklanmış olan İslami kadın kuruluşları ortaya çıkmıştır.[87] İslamcı Filistinli kadınlar Filistin Ulusal Yönetimi'nin siyasi ve ekonomik kuruluşlarıyla yakın bir ilişki ağı kurmuşlardır. Söz konusu kadın kuruluşları, özellikle İslamcı iş adamlarının sundukları bağışlarla çok daha etkin hale gelmişler, diğer kadın örgütleriyle olan rekabetlerinde finansman yönünden oldukça güçlenmişlerdir.[88] Filistinli İslamcı kadınlar, yüksek eğitime sahip meslek erbabı kadınlardan oluşan oldukça örgütlü bir sistem oluşturmuşlardır. Kurdukları bu sistem aracılığıyla da günlük siyasi çalışmalar ve askeri çalışmalar alanında erkeklerle tam bir eşitlik içinde olmayı talep etmişlerdir. Hatta bu talepler nedeniyle sık sık İslami Direniş Hareketi (HAMAS) içerisindeki erkek liderlerle kadın liderler arasında görüş ayrılıkları çıkmıştır.[89]

HAMAS'ın Filistin Ulusal Yönetimi arasındaki siyasi gerilimin ardından, İslami Cihat Hareketi ile gerçekleştirdiği intihar saldırılarının (şehadet operasyonları) akabinde 1996 yılında 1200'den fazla Filistinli vatandaş tutuklanmıştır.[90] Bu siyasi tutukluların eşleri ve aileleri Filistin cezaevlerinin

---

[84] Eylin Kuttab, *El-Hareketü'n-Niseviyyeti'l-Filistîniyye: İşkaliyyat ve Kadaya Cedeliyye (Ramallah:* Birzeit Caimaya, 2004), 27.

[85] a.g.e., s. 27.

[87]Kawar, *Daughters of Palestine: Leading Women of the Palestinian National Movement, 155.*

[87]Kawar, *Daughters of Palestine: Leading Women of the Palestinian National Movement, 155.*

[88] a.g.e., 156.

[89] İslah Câd. N*isa 'Ala Tekatu' Turuk (*Ramallah: Muvâtin, 2008) 169-170.

[90] Kathrine Wing ve Hisham Kassim "Hamas, Constitutionalism and Palestinian Women," *Howard Law Journal*, Vol.50 (2), (2006): 501.

önünde birçok protesto eylemi gerçekleştirmiştir. Ülkede Batı Şeria ve Gazze şeridini yöneten Filistin Ulusal Yönetimi, 2001 yılında HAMAS'ın kurmuş olduğu siyasi parti olan İslami Kurtuluş Partisi'nin ofislerine baskınlar düzenlemiş, temsilciliklerini kapatarak içinde kadın kuruluşlarının da bulunduğu HAMAS'a bağlı 39 kurum ve kuruluşun bütçelerine el koymuştur.[91] İslami direniş hareketi içinde kadın şahsiyetlerin yer alması, HAMAS'ın, kadınların rolü ve statüsü hakkındaki anlayışına ilişkin ideolojik ve diyalektik bir karmaşaya yol açmıştır. Bu durum günümüze kadar süren Filistin kadın hareketinin ideolojik ve siyasal çelişkilerinin temellerini açıklaması adına önemli bir sürece işaret etmektedir.

[91] Wing ve Kassim, "Hamas, Constitutionalism and Palestinian Women," 482-484.

Sonuç

Filistin kadın hareketi, kronolojik açıdan bakıldığında oldukça eski ve faal bir geçmişe sahiptir. Filistin kadın hareketinin başlangıcı, kolektivist ve ulusal bilince dayalıdır. Filistin kadın hareketi kendi içinde hem gelenekçi toplumsal cinsiyet rollerine dayalı hem de devrimci unsurları aynı anda barındırması açısından özel bir öneme sahiptir. Filistin siyasal, toplumsal ve ekonomik yapısının sürekli işgallere karşı direniş reaksiyonlarıyla şekillenmesi kadınların geleneksel toplumsal rollerinin ötesine çıkmasına zemin sağlamıştır. Geleneksel kadınlık rolleri kapsamında milliyetçi ve muhafazakâr ailenin inşası, çocuk bakımı ve yetiştirilmesi, erkeklere yardım ve destek gibi fonksiyonları üstlenen Filistin kadın hareketi bu kapsamda toplumda koruma ve kollanmaya muhtaç çocuk, hasta, yaralı ve yaşlıların yine kadınlar tarafından öncelikli olarak sahiplenilmesini sağlamıştır. Ancak muhafazakâr değerleri örgütlü biçimde sahiplenmesi açısından Filistin kadın hareketi yine bir farklılık içermektedir ki 1897'den itibaren kadınlara yönelik eğitim faaliyetleri, bağış toplama, sağlık ve bakım hizmetleri sunma gibi tüm faaliyetler sivil toplum kuruluşları kapsamında gerçekleştirilmiştir.

Milliyetçi ve muhafazakâr kadın hareketi özelliklerini taşımanın yanı sıra Filistin kadın hareketinin devrimci doğası ve şiddet eylemleri kullanma seçimi de yine sürekli işgal altında yaşamanın ortaya çıkardığı durumlardan biridir. Oslo barış görüşmeleri sürecine kadarki dönemde Filistin kadın hareketi hem barışçıl hem de çatışmacı zeminde yekpare var olmayı başarabilmiş, benzerine çok az rastlanan bir kadın hareketidir. I. Dünya Savaşı sonrası dönemde ilk kez silahlı eylemler içinde bulunan Filistinli kadınlar İsrail'in kuruluşuyla birlikte örgütlü olarak çeşitli kamplarda silahlı eğitimlere katılmışlardır. Bu dönemde öz savunma, gece nöbetleri, silah, mühimmat ve havan mermileri atış eğitimlerini de içeren askeri eğitimler almıştır. Bu eğitimlere ilaveten bomba eğitimleri ve el yapımı patlayıcıların yapımı ve yerleştirilmesi gibi eğitimlere iştirak etmişlerdir.

Uzun dönem Filistin kadın hareketi birbirinden farklı ideolojik hareketleri kendi içinde muhafaza etmesine rağmen Oslo Anlaşması süreci kadın hareketi içinde belirgin bölünmelere yol açarak Filistin kadın hareketinin etkinliğinin azalmasına yol açmıştır. Bu dönemde sol eğilimli ve İslamcı kadınlar Oslo Anlaşması'na ilişkin muhalif görüşlere sahip olmaları ve bu anlaşmayı reddetmeleri gerekçesiyle yasama meclis seçimlerine iştirak edememiştir. Böylece bu seçimler, kadın güçleri arasındaki gerçek rekabet unsurunun bozulmasına yol açmış ve karar mekanizmalarına ulaşabilecek yeterlilikte olan birçok kadın figürünün de bundan yoksun kalmasına sebebiyet vermiştir.

Filistin kadın hareketinin 1897-1997 yılları arasındaki yüz yıllık serencamı son derece etkili olmuş, çağdaşı Avrupa kadın hareketlerinden çok daha fazla liberal ve aktif kazanımlar sağlamıştır. Ancak zaman içerisinde Filistin kadın hareketinin mevcut iktidar politikalarıyla çatışan bir zemine kayması nedeniyle bu kazanımlar süreklilik arz etmemiştir. Tarihsel seyir içinde Filistin kadın hareketi, erkek faaliyetlerine destek olur, vatan savunmasına yardım eder ve iktidarla aynı yönde mücadele verirken desteklenmiştir. Diğer taraftan kadın hareketleri, vatandaş haklarından kadın haklarını savunma noktasına geçtiğinde bir o kadar yok sayılmıştır. Bu yönüyle Filistin kadın hareketi siyasal anlamda ezber bozan bir tarihsel laboratuvar olma özelliği de göstermektedir.

Kaynakça

Abdulhadi, Feyha. *Edvâru'l-Mer'ati'l-Filistîniyye fi'l-Erbe'îniyyat.* El-Bira: Merkezü't-Türâs el-Şâbi el-Filistînî, 2007.

Abdulhadi, Feyha. *Edvâru'l-Mer'ati'l-Filistîniyye fi'l-Hamsîniyyat hatta evasıt es-Sittîniyyat*. El-Bira: Merkezü't-Türâs el-Şâbi el-Filistînî, 2009.

Abdulhadi, Feyha, *Edvâru'l-Mer'ati'l-Filistîniyye fi's-Selasiniyyat.* El-Bira: Merkezü't-Türâs el-Şâbi el-Filistînî, 2009

Abdulhadi, Rabab. "The Palestinian Women's Autonomous Movement: Emergence, Dynamics, and Challenges." *Gender and Society* 12/6 (1998): 649-673.

Acar, Sezai. Filistin'de İngiliz Manda Dönemi (1922-1939), *Haksöz Okulu*, Haziran 2003. https://www.haksozhaber.net/okul/filistinde-ingiliz-manda-donemi-1922-1939-5046yy.htm (Erişim: 28 Aralık 2019).

Alqam, Nabil. *Tarîhü el-Hareketi'l-Vataniyye el-Filistîniyye ve Devru'l-Mer'a Fîhi*. Ramallah: Merkezü'l-Türâs el-Şâbi el-Filistînî, 2005.

Alsaafin, Lina. The Role of Palestinian Women in Resistance. *Open Democracy*, 17 Nisan 2014. https://www.opendemocracy.net/en/north-africa-west-asia/role-of-palestinian-women-in-resistance/ (Erişim: 25 Aralık 2019).

Arı, Tayyar. "Filistin'de Kalıcı Barış Mümkün mü?." *Akademik Ortadoğu* Cilt 2 (1) (2007): 11-34.

Câd, İslah. N*isa 'Ala Tekatu' Turuk.* Ramallah: Muvâtin, 2008.

Çalışkan, Koray, ve Fahreddin Munir. "Yeni İntifada ve Filistin Sorununun Kısa Tarihi." *Birikim* Sayı:140 (2000): 20-35.

Deveci, Can. "General Allenby Döneminde Filistin'de Askeri Yönetim ve Nebi Musa Olayları (1917-1920)" *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt:8 Sayı:1 (2018): 35-50.

Dırağme, İzzet. *El-Hareketü'n-Nisaiyye fi Filistîn 1903-1990.* Kudüs: Mektebü Diya, 1990.

Ebu Ali, Hatice. *Mukaddimetü Havle Vâkı' el-Mer'a el-Filistîniyye ve Tecribetiha li's-Sevreti'l-Filistîniyye.* Kudüs: Mektebü Diya, 1975.

Ebu Dehuw, Rola. *En-Nisa fi Kiyadeti'l-Mukavemeti'l-Filistîniyye: 1967-1992*. Ramallah: Câmiatü Birzeit, 2004.

El-Abbasi, Nizam. *El-İntifada eş-Şa'biyyeti'l-Filistîniyye el-İrs et-Tarîhi ve'l-Vakı' el-Muteceddid.* Nablus: Camiatü'n-Nacah, 1997.

El-Halîli, Gazi. *El-Mer'atü'l-Filistîniyye ve's-Sevre,* Akka: Darü'l-Esvar, 1981.

El-Vahîdi, Mesyun. *Atavneh, el-Mer'atü'l-Filistîniyye ve'l-İhtilal el-İsraili.* Amman: Darü'l-Celil, 1987.

Elpeleg, Zvi. *Filistin Ulusal Hareketinin Kurucusu Hacı Emin el-Hüseyni* (çev. Dilek Şendil). Ankara: İletişim Yayınları, 1999.

Fleischmann, Ellen. *The Nation and Its "New" Women: Palestinian Women's Movement: 1920-1948*. California: University of California Press, 2003.

Filistin Meselesi ve Birleşmiş Milletler. "Beşinci Bölüm". *UNICANKARA*. http://www.unicankara.org.tr/filistin/5.html (Erişim: 28 Aralık, 2019)

Jacoby, Tami Amanda. "Feminism, Nationalism, and Difference: Reflections on the Palestinian Women's Movement." *Women's Studies International Forum* 22/5 (1999): 511-513.

Kawar, Amal. *Daughters of Palestine: Leading Women of the Palestinian National Movement*. New York: State University of New York Press, 1996.

Kızıloğlu, Sedat. "İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi." *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt 2, Sayı:1 (2012): 35-64.

Koç, Hülya. "Golan Tepeleri: Gelişim Süreci, Hukuki Statüsü ve Soruna Yönelik Uluslararası Tepkiler." Ekonomi, İşletme ve Yönetim Dergisi Cilt:3, Sayı:1 (2019): 65-81.

Kûra, Nehle. *Ed-Devru'l-İctima'i li'l-Mer'ati'l-Filistîniyye Hilal el-İntifada.* Ramallah: el-Bîsan, 1991.

Kuttab, Eylin. *El-Hareketü'n-Niseviyyeti'l-Filistîniyye: İşkaliyyat ve Kadaya Cedeliyye.* Ramallah: Câmiatü Birzeit, 2004.

Özdemir, Taha. "Önsöz." *Siyasal Vakfı Bülteni* 26 (50) (2018): 1

Peteet, Julie. *Gender in Crisis: Women and the Palestinian Resistance Movement.* New York: Columbia University Press, 1991.

Tanyu, Hikmet. "Ağlama Duvarı". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 1, (1998): 474-475.

Tıraş, Mahir. Filistin Direniş Tarihi: Birinci İntifada. *BDS Türkiye*, 25 Aralık 2015. http://bdsturkiye.org/filistin/filistin-direnis-tarihi-birinci-intifada/ (Erişim: 25 Aralık 2019).

Tokgöz, Habip. "İsrail Devleti'nin Kuruluşunda Theodor Herzl ve Siyonizm". *Anasay*, Sayı:1 (2017): 183-195.

Türk, Fahri. "Yahudi Devleti'nin Demografik Temelleri: Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Osmanlı Devleti'nin Filistin Siyaseti." *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9(2) (2007): 69-104.

Umar, Ömer Osman. "Osmanlı Döneminde Yahudiler'in Filistin'e Yerleşme Faaliyetleri." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 12(2) (2002): 421-438.

Wing, Kathrine, ve Kassim, Hisham. "Hamas, Constitutionalism and Palestinian Women". *Howard Law Journal*, 50/2 (2006):480-509.

ISSN: 2587-2532 | **e-ISSN:** 2587-1862
http://filistin.org

FAD- Filistin Araştırmaları Dergisi Sayı: 6 (Kış 2019)

BPS- Bulletin of Palestine Studies Issue: 6 (Winter 2019)

Başlık/ Title: Osmanlı Devleti'nin Kudüs'teki Paskalya Kutlamalarına Yönelik Politikaları (XIX. Yüzyıl)

Yazarlar/ Authors **ORCID ID**
Abdullah ÇAKMAK 0000-0002-9246-3373

Bu makaleye atıf için: Abdullah Çakmak, Osmanlı Devleti'nin Kudüs'teki Paskalya Kutlamalarına Yönelik Politikaları (XIX. Yüzyıl), *Filistin Araştırmaları Dergisi*, no.6 (2019): 56-77.

To cite this article: Abdullah Çakmak, Policies of the Ottoman Empire for Easter Celebrations in Jerusalem (19th Century), *Filistin Araştırmaları Dergisi*, no.6 (2019): 56-77.

Makale Türü / Type of Article: Araştırma Makalesi / Research Article
Yayın Geliş Tarihi / Submission Date: 15.10.2019
Yayına Kabul Tarihi / Acceptance Date: 26.12.2019
Yayın Tarihi / Date Published: 31.12.2019

FAD- Filistin Araştırmaları Dergisi
BPS- Bulletin of Palestine Studies
Tarandığı Uluslararası İndexler/ Abstracting & Indexing

INDEX COPERNICUS | SCIENTIFIC INDEXING | CEEOL | DRJI | İSAM

Yazar: Abdullah ÇAKMAK*

Osmanlı Devleti'nin Kudüs'teki Paskalya Kutlamalarına Yönelik Politikaları (XIX. Yüzyıl)

Özet: İslâm beldelerinde yaşayan ve zimmi olarak isimlendirilen gayrimüslimlerin inanç ve ibadet hakları, İslâm diniyle güvence altına alınmıştır. Kudüs 638 yılında Müslümanların hâkimiyetine girdiğinde burada yaşayan gayrimüslimlere de bu doğrultuda haklar tanınmıştır. Hz. Ömer'in ahitnamesiyle başlayan bu uygulama, Osmanlı yönetimi de dâhil olmak üzere bütün İslâm devletleri tarafından devam ettirilmiştir.

Bu çalışma; Osmanlı Devleti'nin, Paskalya Bayramı için dünyanın dört bir tarafından Kudüs'e gelen Hıristiyan hacılara yönelik politikalarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu minvalde, Hıristiyanların Paskalya Bayramını güven içinde kutlamalarına yönelik olarak Osmanlı Devleti'nin bayram öncesi yaptığı hazırlıklar, Hıristiyanların Kudüs'e ulaşmasında sağladığı kolaylıklar, barınma ve sağlık ihtiyaçları ile emniyet ve asayişin temini için aldığı tedbirler, gayrimüslimlere tanınan ibadet özgürlüğü kapsamında arşiv belgelerine dayalı olarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Kudüs, Hıristiyanlar, Paskalya, İbadet Özgürlüğü.

Policies of the Ottoman Empire for Easter Celebrations in Jerusalem (19th Century)

Abstract: The rights of faith and worship of non-Muslims living in Islamic towns, who called as zimmi, are guaranteed by the Islamic religion. When Jerusalem came under the rule of Muslims in 638, non-Muslims living here were also granted rights in this direction. This practice, which began with the covenant of Caliph Umar, was continued by all Islamic states, including the Ottoman administration.

This study aims to put forward the policies of the Ottoman Empire towards Christian pilgrims who came to Jerusalem from all over the world for Easter Day. In this direction, the preparations made by the Ottoman Empire before the feast for Christians to celebrate Easter with confidence, the facilities provided for the Christians to reach Jerusalem, the measures taken for the housing and health needs and the provision of security and order will be examined based on archive documents in the context of freedom of worship granted to non-Muslims.

Keywords: Ottoman Empire, Jerusalem, Christians, Easter, Freedom of Worship.

* Öğr. Gör. Dr. Abdullah Çakmak, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, acakmak@aku.edu.tr, https://orcid.org/0000-0002-9246-3373.

Giriş: Kudüs'te İnanç ve İbadet Özgürlüğü

Müslümanların, Hıristiyan ve Yahudilerle bir arada yaşama tecrübesinin temellerinin henüz Hz. Peygamber döneminde atıldığını ve İslâm tarihinin her döneminde bu anlayışın devam ettirildiğini ifade etmek mümkündür. Müslümanların hâkimiyeti altında yaşayan ve zimmi olarak tanımlanan gayrimüslimlerin can, mal, inanç ve ibadet hakları ödedikleri cizye vergisi karşılığında teminat altına alınmış ve böylelikle toplumun birer parçası oldukları her zaman için göz önünde bulundurulmuştur.[1] Gayrimüslimlere yönelik bu hakların dayanak noktasını ise ilahî hükümler ve bu hükümlerin ilk uygulayıcısı olan Hz. Muhammed'in hayatından örnekler oluşturur.[2]

Gayrimüslimlerin inanç ve ibadet özgürlüğüyle ilgili geçmişte Kudüs'te yaşananlara bakıldığında ise Kudüs'ü fetheden Halife Hz. Ömer'in Zeytin Dağı'nda bulunan Patrik Sophronios'a Hıristiyanların inanç ve ibadet özgürlüğü ile ilgili bir ahitname verdiği bilinmektedir. Bu ahitname, Süryani, Ermeni, Habeş, Gürcü, Marunî, Kıptî, Yakubî ve Nasturî Hıristiyanlarının zimmilik hükümlerine riayet ettikleri sürece Kudüs'teki Kamame Kilisesi, Hz. İsa'nın doğum yeri olan Beytüllahim ve diğer kutsal mekânları ziyaret edebileceklerini ve bunlara hiçbir müdahalede bulunulmayacağını bildirmektedir.[3]

Ahitnamede yer alan bazı ifadeler, İslamiyet'in gayrimüslimlere tanıdığı ibadet özgürlüğünün hukuki dayanağını ve sürekliliğini ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir. "*Zira ol tâ'ifenin cümlesine Nebiyy-i Kerîm ve Mürsel mine'llâh olan Habîbullâh cânibinden emân i'tâ ve hatm-i yed-i kerîmeleriyle şeref-yâb oldular ve onlara dâ'imâ nazar ve hürmet ve emân ve hımâyetle emr buyurdular. Onun gibi bizler ki mü'minleriz ol tâ'ifeye ihsân eden Fahr-ı Âlem'e ikrâmen bizler dahi ihsân ederiz*." ifadeleri Hıristiyanların can ve

---

[1] Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, (İstanbul: Risale Yayınları, 1996), 20-26.

[2] Kur'ân-ı Kerîm'deki "Dinde zorlama yoktur, artık hak ile batıl iyice ayrılmıştır."(Bakara 2/256) ayeti, gayrimüslimlere nasıl davranılacağını esası üzerinde durmaktadır. Hz. Muhammed'in tebliğ faaliyetini gerçekleştirirken uyması gereken prensibi ifade eden "Ey Muhammed! Sen öğüt ver, çünkü sen ancak öğüt verirsin. Onların üzerine zorlayıcı değilsin." (Gaşiye 88/21-22) ayeti de gayrimüslimlere haksız yere herhangi bir baskı yapılmaması gerekliliğini teyit etmektedir. "Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan Allah ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendine din edinmeyen kimselerle, küçülerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın." (Tevbe 9/29) ayetindeki onlarla cizye verinceye kadar savaşın ibaresi, Müslümanların idaresi altında yaşayan fakat kendi inancını terk etmek istemeyenlerin, cizye ödemeleri karşılığında İslâm beldelerinde inanç ve ibadet özgürlüğüne sahip olacaklarını bildirmektedir.

[3] Ahitnamenin Arapça sureti için bkz. *A. DVN. KLS. d.* 8, s. 5; Osmanlı Türkçesine tercümesi için bkz. *HAT.* 1516/47-5.

mal güvenliği ile inanç ve ibadet özgürlüğünün sağlanmasında Hz. Muhammed'in uygulamalarının esas alındığını göstermektedir. "*Ve bizlerin ve bizlerden sonra gelüp veliyyü'l-emr olanların tarafından zikr olunan tâ'ifenin huzû' ve itâ'atleri cârî ve müstemirr olduğu muktezâsınca esbâb-ı havâyicleri onlardan kat' olunmaya, ya'nî redd ü dirîğ olunmaya.*" ifadeleri ise gayrimüslimlerin İslâm devletine itaat ettikleri müddetçe dinî ayinlerini icra ve kutsal mekânlarını ziyaret etme haklarının, daha sonra gelecek olan bütün Müslüman devlet başkanlarınca devam ettirilmesi gerekliliğine dikkat çekmektedir.

Hz. Ömer'in ahitnamesi doğrultusunda, Osmanlı padişahı I. Selim de Kudüs'ü 1516 senesinde ilhak ettiğinde, buraya yaptığı ziyaretin akabinde ilk olarak Ermeni Patriği Serkis ve Rum Patriği Attalia'nın talebi üzerine iki ferman ısdar etmiştir.[4] Hıristiyanlara verilen bu fermanların Hz. Ömer zamanında verilen ahitnameden ayrılan tek yönü, iki milletin Kudüs'te kutsal saydıkları mekânların birtakım farklılıklar göstermesinden dolayı, bu mekânların her iki fermanda ayrı ayrı zikredilmesidir. Bundan başka ahitnameyle paralel olarak fermanlarda dikkat çeken diğer bir husus, gayrimüslimlere tanınan hakları, Osmanlı padişahı dâhil olmak üzere bütün devlet adamlarının aynıyla devam ettirmelerine yönelik tavsiyelerdir. Bu minvalde Kudüs Hıristiyanlarına tanınan ibadet ve inanç özgürlüğü, Hz. Ömer'den başlayarak Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyeti sonlanana kadar her dönem fermanların yenilenmesiyle süreklilik kazanmıştır.[5] Zikri geçen fermanlar, Hz. Ömer'in ahitnamesinde olduğu gibi yalnızca Hıristiyanları muhatap alsa da inanç ve ibadet özgürlüğü hususundaki genel hükümler Kudüs'teki diğer gayrimüslim bir toplum olan Yahudileri de kapsamaktadır.[6] Bu fermanlarda sadece Hıristiyanların muhatap alınması, fermanlara ait içeriğin Hz. Ömer'in dönemine ait ahitnameye dayanmasından kaynaklanmaktadır. Zira Hz. Ömer dönemindeki Kudüs'te gayrimüslim olarak yalnız Hıristiyanlar yaşamaktaydı. Ayrıca fermanların Hıristiyan mezhepleri arasında asırlardır sürmekte olan ziyaret yerlerinin

---

[4] Ermenilere verilen ferman için bkz. *HAT.* 1516/47-10; Rumlara verilen ferman için bkz. *HAT.* 1516/47-11.

[5] Osmanlı sultanları II. Mehmed, I. Selim, I. Süleyman IV. Murad, İbrahim, IV. Mehmed, II. Süleyman, III. Osman, III. Mustafa ve II. Mahmud'un Kudüs Hıristiyanlarına verdiği fermanların bir sureti için bkz. *HAT.* 1516/47; *A. DVN. KLS. d.* 8, s. 9-25.

[6] Mustafa Öksüz, "XVI. Yüzyıl Kudüs'ünde Yahudi Mabetleri ve Osmanlı Devleti," *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, no. 2, (2018): 9-32.

temizliği, bakım ve onarımı gibi tartışmaların halledilmesine yönelik ısdar edilmesi de bu hususta etkili olmuştur.[7]

Bu çalışma, Hıristiyanların oldukça önem atfettiği Paskalya kutlamalarına yönelik Osmanlı Devleti'nin politikalarını arşiv belgeleri ışığında ortaya koymayı amaçlamaktadır. Arşiv belgelerinin bu konuda sağladığı veriler, XIX. yüzyıl ve sonrası dönemi kapsadığından çalışmanın zamansal sınırı da mezkûr dönem olarak belirlenmiştir. Kudüs'teki Paskalya kutlamaları ile ilgili literatürde yer alan çalışmalar, daha çok Dinler Tarihi alanındaki araştırmacılar tarafından yapılmıştır.[8] Bu bakımdan Kudüs Hıristiyanlarına tanınan ibadet özgürlüğünü Paskalya kutlamaları çerçevesinde inceleyen bu çalışma, literatüre önemli bir katkı yapmayı hedeflemektedir.

1. Hıristiyanlar İçin Kudüs ve Paskalya'nın Önemi

Hıristiyan inancına göre; İsa Mesih'in doğup büyüdüğü, ilk tebliğ faaliyetlerini yürüttüğü, çarmıha gerildiği ve öldükten sonra dirildiği mekânlar, Kudüs ve civarında bulunmaktadır. Bu sebeple Doğu Roma İmparatoru Büyük Konstantin'in (306-337) annesi Helena, İsa Mesih'in yaşadığı toprakları görmek arzusuyla Kudüs'e bir seyahat gerçekleştirmiş ve bu seyahat sonunda İsa Mesih'in kabrinin bulunduğu yer olarak iddia edilen yere büyük bir kilise inşa ettirmiştir. Hıristiyanlara göre *Holy Sepulchre* yani *Kutsal Kabir Kilisesi* olarak adlandırılan bu kilise, Osmanlı bürokrasisinde daha çok *Kamame*[9] *Kilisesi* adıyla anılmaktadır. Kilisenin inşasıyla birlikte Kudüs, Hıristiyanlar için ayrı bir anlam ifade etmeye başlamış ve zamanla önemli bir hac merkezine dönüşmüştür.

Osmanlı hâkimiyeti zamanında Kudüs Sancağının nüfusu incelendiğinde Müslümanların her dönemde ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Nüfusa göre Müslümanlardan sonra gelen millet ise Hıristiyanlardır. Her ne kadar Kudüs'e Yahudi göç politikaları[10] XIX. yüzyılla birlikte başlamış olsa da Osmanlı yönetiminde Kudüs'teki Yahudi nüfusu, 1912'ye kadar diğer

---

[7] Abdullah Çakmak, *Osmanlı Kudüs'ünde Devlet ve Toplum (1798-1841)*, Basılmamış Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Afyonkarahisar, 2019), 173.

[8] Konuyla ilgili olarak literatürde yer alan çalışmalar *"Kaynakça"* kısmında yer almaktadır.

[9] Arapça'da süprüntü anlamına gelen kamamenin Kudüs'teki bu kiliseye ad olmasının sebebi, kilisenin inşa edildiği yerin İmparator Konstantin devrine kadar şehir çöplerinin toplandığı yer olmasındandır. Frantz Buhl, "Kudüs," *MEB İslam Ansiklopedisi*, cilt 6 (İstanbul, 1988), 957.

[10] XIX. yüzyılda Yahudilerin Kudüs'e yerleşimleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Shalom Ginat, "The Jewish Settlement in Palestine in the 19th Century," *The Jewish Settlement in Palestine (634-1881)*, ed. Alex Carmel, Peter Schafer, Yossi Ben-Artzi (Weisbaden: Reichert, 1990), 165-176; Sherman Lieber, *Mystics and Missionaries, The Jews in Palestine 1799-1840* (Salt Lake City: University of Utah Press, 1992), 87-120, 184-201, 224-246.

milletlere nazaran daha az olmuştur.[11] Dolayısıyla bu yıla kadar demografik yapısından ötürü Osmanlı Kudüs'ünün sosyal hayatında Müslümanlardan sonra etkin olan dinî zümre Hıristiyanlar idi. Ayrıca Hıristiyanların Kudüs'teki bu etkinliği, dinî festivallerine denk gelen gün ve mevsimlerde belirgin bir biçimde artmaktadır. 1816 senesinde Kudüs'ü ziyaret eden J. S. Buckingham'ın, Hıristiyanların büyük festivallerinin Noel ile başlayıp Paskalya mevsimi ile sonlandığından kentin en kalabalık olduğu dönemin bu iki festival arasına denk geldiğine dair gözlemleri bu hususu teyit etmektedir.[12]

Tablo I: Hıristiyan Festival Zamanları[13]

Hıristiyan Festivalleri	
Epifani	6 Ocak
Doğu Ortodoks Kristması/Noeli	7 Ocak
Kül Çarşambası	24 Şubat-10 Mart
Paskalya	22 Mart-25 Nisan
İsa'nın Göğe Yükseliş Günü	30 Nisan-3 Haziran
Pentakost Pazarı/Beyaz Pazar	10 Mayıs-13 Haziran
Advent	Kasım-Aralığın ilk haftası
Kristmas/Noel	25 Aralık

Paskalya, Noel'le birlikte Hıristiyan festivallerinin en önemlileri arasında yer almaktadır.[14] Noel her yıl sabit olarak 25 Aralık'ta kutlanırken Paskalya, 22 Mart-25 Nisan tarihleri arasına denk gelen bir Pazar günü kutlanmaktadır.[15] Bu farklılık, Hıristiyan cemaatlerin kullandıkları takvimlerin farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Gregoryan takvimini esas alan Roma Katolik, Anglikan ve Protestanlar, bu kutlamanın tarihini 21 Mart'ı takip eden ilk tam ayın görünmesinden sonraki Pazar günü olarak belirlemektedirler. Julian takvimini esas alan Doğu Ortodokslar ise bu kutlamayı diğer cemaatlerin belirlediği tarihten birkaç hafta sonrası olarak

[11] Ziya Polat, Yahudilerin II. Abdülhamid Döneminde Filistin'e Göç Girişimleri ve Oliphant'ın Siyonist Koloni Talebi," *Journal of Islamicjerusalem Studies*, cilt 12, no. 1, (2017): 10; Kudüs sancağının XIX. yüzyıl nüfusu için ayrıca bkz. Işıl Işık Bostancı, *XIX. Yüzyılda Filistin (İdarî ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet)*, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Şanlıurfa, 2006), 121-156.

[12] James Silk Buckingham, *Travels in Palestine* (London: Longman etc, 1821), 262.

[13] Mahmut Aydın "Hıristiyanlık: Tarihsel Gelişimi, Temel Kaynakları ve Öğretileri," *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 101.

[14] Mehmet Katar, Hıristiyanlık'ta Kilise Takviminin (Kilise İçerisindeki Anma ve Kutlama Devrelerinin) Oluşması, *Dini Araştırmalar* 3, no. 8 (2000), 27.

[15] Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi* (Ankara: Ocak Yayınları, 1993), 265.

belirlemektedirler. Takvimlerden kaynaklanan bu farklılığa rağmen bazı zamanlar bütün Hıristiyan mezheplerinin Paskalya kutlamaları aynı güne denk gelmektedir.[16]

Terim olarak "geçiş" anlamındaki İbranice *pesah* kelimesinden türeyen ve günümüzde Hıristiyanlığın en büyük festivallerinden biri haline gelen Paskalya'nın geçmişi Hıristiyanlık öncesine kadar uzanmaktadır. *Pesah,* İsrailoğullarının Hz. Musa önderliğinde Mısır'dan çıkışı anısına Yahudilerce yılın 15-21 Nisan tarihleri arasında kutlanan bir bayram iken Hıristiyanlıkla birlikte Hz. İsa'nın çarmıha gerildikten üç gün sonra dirildiği inancıyla özdeşleşmiş ve Paskalya adını almıştır.[17] Hıristiyanlıktaki inanç, ibadet ve ahlaki öğretilerin her birinde Hz. İsa'nın hayatına dair kesitlerin görülmesi, paskalya kutlamalarının Hz. İsa'nın dirilişi ile olan ilişkisini anlamlandırmayı mümkün kılmaktadır. Buna göre; Hz. İsa'nın Kudüs'e gelmesiyle birlikte burada yürüttüğü tebliğ faaliyetleri Romalılar tarafından tehlikeli bulunmuştur. Hz. İsa, Pesah bayramının ilk akşamında havarileriyle birlikte bu güne özel olan yemeği yedikten sonra ertesi gün Mesih olduğunu iddia ve Yahudi inançlarına hakaret ettiği gerekçesiyle Romalı Vali Pilatus'un adamları tarafından tutuklanmıştır. Bizzat vali tarafından sorgulanan ve sonunda Kudüs'te Golgotha adlı yerde yapılan işkencelerin ardından çarmıha gerilerek öldürülen İsa, havarilerine haber verdiği gibi ölümünden üç gün sonra dirilmiştir.[18] Paskalya kutlamaları; Hıristiyan inancında zikri geçen, İsa Mesih'in çarmıha gerildikten üç gün sonra dirildiği inancıyla ilişkili olup, Hıristiyanlar bu diriliş hadisesine denk gelen günde her sene özel ayinler yapmaktadırlar. Bu ayinlerin merkezi ise Kudüs'teki Kamame Kilisesi'dir. Paskalya mevsiminde Ortodoks, Katolik, Protestan ve diğer Hıristiyan cemaatlerin mensupları, Kudüs'te bir araya gelmekte ve Kamame Kilisesi başta olmak üzere kendilerine ait ibadetgâhlarda çeşitli ayinler icra etmektedirler.

Hıristiyanlara göre Paskalya kutlamalarına neden olan tarihî olayların Kudüs'te meydana gelmesi, burayı Paskalya kutlamalarının merkezi konumuna yükseltmiş ve Avrupa'nın birçok ülkesinden aralarında kraliyet ailesine mensup veya devlet adamı gibi soylu kimselerin de bulunduğu binlerce Hıristiyan'ın Kudüs'e gelmesine neden olmuştur. Öyle ki 1904 senesi Paskalya mevsiminde Kudüs'e ziyaret maksadıyla gelen 12.538 kişi

---

[16] Aydın "Hıristiyanlık: Tarihsel Gelişimi," 101; Mehmet Katar, "Paskalya," *DİA*, cilt 34 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 181.

[17] Katar, "Paskalya," 181.

[18] İlhami Ayrancı, Kudüs'te Paskalya Kutlamaları, *İlâhiyât: Akademik Araştırmalar*, no. 1 (2018), 7-8.

arasında başlarında İspanya soylularından Mösyö Eriko Dembo'nun bulunduğu 200 İspanyol ziyaretçi, ilgili bir cemiyetin başkanı Amerikalı Mr. Varen ve İngiltere Kralının Londra Arşidükü başkanlığında 1500 Amerikan ve İngiliz ziyaretçisi, İtalyan Rodini Todoski başkanlığında 85 İtalyan ziyaretçi, İngiltere Devleti tebaasından Mösyö Şerober'in başkanlığında 130 İngiliz Katolik ziyaretçi, Avusturya Devleti tebaasından Mösyö Hilkserger'in başkanlığında 464 Avusturyalı ziyaretçi ve Fransa Devleti tebaasından Rahip Potar refakatinde 80 Fransız ziyaretçi bulunmaktaydı.[19] Her sene bunun gibi Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden ziyaretçilerin ağırlandığı Kudüs'te, Osmanlı Devleti Hıristiyanların rahatlıkla ayinlerini gerçekleştirebilmeleri için kendilerine birtakım kolaylıklar sağladığı gibi gerekli olan bir dizi tedbiri almayı da ihmal etmemiştir.

2. Osmanlı Devleti'nin Kudüs'teki Paskalya Kutlamalarına Yönelik Politikaları

Osmanlı Devleti'nin Paskalya mevsimi için Kudüs'te uyguladığı politikalar incelendiğinde kutlama mevsimi öncesinde ve esnasında bir dizi tedbir alındığı anlaşılmaktadır. Devlet tarafından alınan tedbirler, arşiv belgelerine yansıdığı şekliyle ulaşımdan gıda, sağlık, temizlik ve güvenlik konularına kadar geniş bir alanı kapsamaktadır.

Ziyaret maksadıyla Avrupa'dan Kudüs'e doğru yola çıkan Hıristiyanlara ulaşım esnasında bazı kolaylıklar sağlanmıştır. Yunanistan'dan deniz yoluyla Kudüs'e gelen ziyaretçilerden Yafa Limanından karaya çıktıklarında veya şehre vardıklarında, ellerinde pasaportu olanlara sıkıntı çıkarılmaması hususunda Osmanlı memurlarının uyarılması bu türden bir kolaylıktır.[20] Dâhiliye Nezaretinin Kudüs Mutasarrıflığına gönderdiği telgraf, yine Yunanistan'dan yola çıkan Hıristiyanların yolda boykot türünden bir hakarete uğramamalarına yöneliktir.[21] Böylelikle Devlet, ziyaret maksadıyla kutsal beldeye gelmek isteyen Hıristiyanların yolculukları esnasında sözlü dahi olsa rencide edilmemeleri hususunda yerel yöneticilere uyarılarda bulunmuştur. Eski Sırp Kralı Milan'ın 1889 senesi Paskalyası için Kudüs'e yaptığı ziyaret esnasında Padişahın iradesi gereği karşılanması ve kendisine gereken hürmetin gösterilmesi ise Devletin, şehre gelen ziyaretçileri protokol kurallarına uygun olarak ağırladığını göstermektedir.[22]

---

[19] *DH. MKT.* 2604/124-2.
[20] *İ. HR.* 396/20-2.
[21] *DH. MTV.* 24/9-1.
[22] *Y. PRK. TŞF.* 2/66-15.

Osmanlı yönetimindeki Kudüs'te, ahaliye ihtiyaç duyduğu gıda maddelerini temin etmekle sorumlu birçok lonca bulunmaktaydı. Hıristiyanların Paskalya kutlamalarıyla birlikte Yahudilerin Hamursuz Şenliklerinin de yılın ilkbahar mevsimine denk gelmesi, ilkbahar aylarında şehirdeki gıda tüketiminin oldukça artmasına yol açmaktaydı.[23] Bunlara Müslümanların aynı mevsimde kutladıkları Nebi Musa Şenliklerini[24] ilave etmek gerekir ki Kudüs'te üç dine ait kutlamanın aynı mevsime denk gelmesi gıda bakımından bazı mağduriyetlerin yaşanması ihtimalini ortaya çıkarmaktaydı. Bu mağduriyetlerin yaşanmaması için Devlet, normal zamanda şehir halkına yeterli olan gıda miktarını kutlama mevsimi geldiğinde artırmak durumundaydı. Böyle bir uygulama, 1852 senesi Paskalyasında Kudüs Mutasarrıfı Hafız Ahmed Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. Öyle ki bu senenin Paskalya mevsimi Müslümanların Nebi Musa Şenliğiyle aynı zamana denk gelmiş ve bu durum şehirdeki gıda ihtiyacını her zamankinden daha fazla artırmıştı. Hafız Ahmed Paşa önceden aldığı tedbirlerle şehirde bol miktarda azık ve yiyecek bulundurmuş ve Kudüs'teki Müslümanların yanı sıra Rum Patriği ile Ermeni Patriği, Paşa'nın bu faaliyetlerinden memnun kaldıklarını mektup yoluyla Sultan Abdülmecid'e bildirmişlerdir.[25]

Paskalya mevsimi dolayısıyla Kudüs'te önlem alınmasını gerektiren diğer bir mesele de sağlık ve temizlikle ilgiliydi. Osmanlı yönetimindeki Kudüs'ün tek hastanesi Kamame Kilisesi'ne ve ayrıca ana çarşılara yakın bir konumda olan Selahaddin Eyyubi Vakfı'na bağlı bimaristan olup Devlet, hastanenin cari masraflarını üstlenmekte ve orada çalışan hekimlerin maaşlarını da ödemekteydi.[26] Ancak Paskalya mevsiminde sağlık ve temizlik işlerinin daha iyi yürütülebilmesi için Kudüs'e ilave görevlilerin de gönderilmesi gerekmekteydi. Şam Hıfzıssıhha Müfettişi Mirliva Bonkofski Paşa'nın 1903 Paskalyası için Sadaret'e gönderdiği telgraftan bu hususta gerekli önlemlerin alındığı anlaşılmaktadır. Buna göre Paşa, Kudüs'e iki

---

[23] Amnon Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001), 103-104.

[24] Nebi Musa Şenlikleri, Selahaddin Eyyubi'nin Kudüs'ü haçlı işgalinden kurtardığı 1187 senesinden itibaren Müslümanlar tarafından kutlanmaktadır. Her yıl Nisan ayında tertip edilen Nebi Musa şenliklerinde, Müslümanlar Mescid-i Aksa'da kılınan Cuma namazının ardından, Kudüs'e 7 kilometrelik mesafedeki Nebi Musa makamının bulunduğu Eriha'ya giderler ve yaklaşık bir haftalık bir kutlama gerçekleştirirlerdi. Can Deveci, "General Allenby Döneminde Filistin'de Askeri Yönetim ve Nebi Musa Olayları (1917-1920)," *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD)* 8, no 1 (2018): 44.

[25] *İ. HR.* 87/4289-1-4.

[26] Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, 76-77.

tabip ve iki temizlik görevlisi göndereceğini, kendisinin ise on beş gün sonra maiyetiyle birlikte bölgeye gideceğini Sadarete arz etmiştir.[27]

Osmanlı Devleti tarafından Paskalya kutlamaları öncesinde yapılan hazırlıkların en önemlisi ise asayiş ve emniyetin sağlanmasına yönelik alınan güvenlik tedbirleriydi. Zira memalik-i şahanede Hıristiyanlarca kutlanan Paskalya, dönem dönem ölümlerle sonuçlanan bazı menfi vakaların yaşanmasına neden olmuştur. Mesela; Cebel-i Lübnan'da uzun yıllar aralarında husumet bulunan Dürziler ile Nasranîler arasında 1845'teki kutlamalar esnasında yaşanan çatışma bu türden bir vaka olup, çatışma sonunda her iki taraftan da kayıplar yaşanmıştır.[28] Yine başka bir ölümlü olay, 1903 kutlamaları esnasında Zihne'de ortaya çıkmış ve bir kadının hayatını kaybetmesiyle sonuçlanmıştır.[29] Paskalya kutlamalarında ölümlü olayların yaşandığıyla ilgili verilen bu iki belge, olayların çıkış nedenleri hakkında herhangi bir malumat vermemektedir. Ancak Paskalya'nın Hıristiyan grupları bir araya getirmesi, bu türden olayların yaşanmasında başat rol oynamıştır, denilebilir. Ayrıca toplumun huzurunu bozmak ve devleti zor durumda bırakmak niyetinde olan kişilerin Paskalya mevsimini fırsat bilerek özellikle kutlamalar esnasında harekete geçtiklerini de söylemek mümkündür. Zira Osmanlı tebaasından farklı milletlere mensup kimseleri istiklal düşüncesiyle tahrik etmek niyetinde olan grupların, özellikle Paskalya kutlamalarını fırsata çevirdikleri görülmektedir. 1912 senesinde Kıbrıs'taki kutlamalara Yunan bayraklarıyla katılmak isteyenlerin olması[30] ve 1919 senesinde Kırkkilise'de yine Yunanlıların Meryem Ana tasvirinin iki tarafına kendi bayraklarını asarak silah atmaları[31] bu hususu teyit etmektedir. Devlet, böyle bir tahrikle başlayan olayların halkın silahlanmasıyla birlikte isyana dönüşebileceği ihtimalini de göz önünde bulundurarak Paskalya zamanı silahlanma ve silah atmanın yasak olduğuyla ilgili kaza ve vilayet yöneticilerine birçok emir göndermiştir.[32] Osmanlı Devleti tarafından kutlamalar öncesinde ve esnasında alınan bu asayiş tedbirlerinin sadece Hıristiyanların ayinlerini güvenli bir ortamda icra

---

[27] *A. MKT. MHM.* 584/17.
[28] *A. MKT. MHM.* 1/93.
[29] *TFR. I. SL.* 9/837.
[30] *A. MTZ. KB.* 3/51.
[31] *DH. EUM. AYŞ.* 7/69.
[32] Bu emirlerden bazıları için bkz. *DH. EUM. VRK.* 20/82, *HR. TH.* 23/5, *HR. MKT.* 32/100, *DH. H.* 33/26, *DH. EUM. EMN.* 70/47, *DH. MUİ.* 84/7, *İ. HUS.* 140/75, *TFR. I. SL.* 142/14166, *HR. İD.* 177/1, *DH. ŞFR.* 190/15, *TFR. I. SL.* 207/20626, *DH. MKT.* 1412/62, *DH. MKT.* 2754/7, *BEO.* 301814.

etmelerine yönelik olmayıp aynı zamanda Devletin taşradaki hâkimiyetinin korunmasını da kapsadığı anlaşılmaktadır.

Kudüs'te her yıl Paskalya mevsiminde güvenlik kapsamında alınan tedbirlerin başında asker sayısının arttırılması yer almaktaydı. Bu husus genellikle, Paskalya mevsimi yaklaştığında Nablus'tan Kudüs'e asker sevkiyatı yapılarak çözüme kavuşturulmaktaydı[33]. Bu minvalde Kudüs'teki yerel yöneticiler, 1857 Paskalya mevsiminden üç ay önce Kudüs'e iki tabur asker sevkiyatının yapılmasını Sadaretten talep etmiştir. Ayrıca bu sene Kudüs Rum Patriği kendi milletinin iskânı için Kudüs Kalesi yanında bulunan ve kullanılmayan kışla-i hümayunun geçici olarak kendilerine tahsis edilmesi talebini de Kudüs mutasarrıflığı aracılığıyla Sadarete bildirmiştir. Ancak kışlanın Rumlara verilmesi diğer milletler arasında bazı dedikoduların çıkmasına neden olabileceği ihtimaline karşın Sadaret, bu konuda aldığı kararla Kudüs'teki iki meseleyi de çözüme kavuşturmayı planlamıştır. Buna göre Nablus'ta asker bulundurulması zaruri olmasına rağmen bu askerlerin, Nablus'a yakınlığı dolayısıyla Kudüs'e yerleştirilmesi hem Rumların kışla talebini ortadan kaldıracak hem de Paskalya kutlamaları için Kudüs'e asker takviyesinin gerçekleşmesini sağlayacaktır.[34] Ancak ertesi sene Kudüs Rum Patriği, kışlanın kendilerine tahsis edilmesi talebini yinelemiştir. Talebinde ısrarcı olmasının nedenleri arasında; Rumların her sene Paskalya esnasında ziyaret için Kudüs'e gelerek burada kaldıkları zaman zarfında konaklamada büyük sıkıntılar çektiklerini, hatta bunun için kendilerine bir mekân inşa etmeye başladıkları halde mekânın bu seneki Paskalya'ya yetişemeyeceğini öne sürmüştür. Patriğin öne sürdüğü bu hususlar göz önüne alınarak Rumların kışlada bir ay kadar konaklamalarına 8 Ocak 1858 tarihinde izin verilmiştir.[35]

1868 senesi Paskalya bayramı sonrası kutlamalar hakkında Sadarete rapor gönderen Kudüs Mutasarrıfı Seyyid Muhammed Nazif, mezkûr senede Paskalya için alınan güvenlik tedbirlerini ve gerekçelerini açıkça ifade etmiştir. Raporda dikkat çeken hususlardan biri, farklı Hıristiyan mezheplerinin Paskalya takviminin bu sene aynı güne denk gelmesi ve dolayısıyla kutlamanın Nisan ayının 12'nci günü bütün mezheplerin katılımıyla birlikte gerçekleşmesidir. Bu durum, Kudüs'te bu sene bir araya gelen ziyaretçi sayısının geçen senelere göre daha fazla olmasına sebep olmuştur. Aynı zamanda gelen ziyaretçilerin birçoğu da Avrupalıydı. Bu

---

[33] Paskalya mevsiminden önce Nablus'tan Kudüs'e asker sevkiyatı yapıldığına dair bkz. *BEO.* 56708-1, *Y. MTV.* 153/41, *Y. MTV.* 174/177, *Y. PRK. UM.* 45/56.

[34] *A. MKT. NZD.* 212/79.

[35] *A. MKT. UM.* 306/82, *HR. MKT.* 226/58.

ziyaretçilerin hepsinin birlikte ve bir yerde ayin yapmaları gerekliliği, Kamame Kilisesi'nin zemini ve diğer katlarının, cemaatin tamamını almaya yeterli gelemeyeceğinden sorun teşkil etmekteydi. Üstelik bunların bir araya gelmeleri bazı kargaşaların yaşanması ihtimalini de doğurmaktaydı. Bu sebeple kilisenin iç ve dış kısımlarına Asakir-i Nizamiye'den ve Zabtiye'den kolluk kuvvetleri yerleştirilmiş ve işin başından sonuna kadar gerekli olan güvenlik tedbirleri alınmıştır. Böylelikle Hıristiyanların gerek kilisedeki ayinlerinde gerek grup grup Lut Gölü, Şeria ve diğer yerlere gidiş gelişlerinde herhangi bir olayın gerçekleşmesinin önü alınmıştır. Kutlamalar sonunda yabancı ziyaretçiler arasında yer alan pek çok saygın kimse böyle kalabalık bir ayin gününün olaysız geçmesini ve yolların geliş ve gidişler için uygun hale getirilmesini takdir etmişlerdi.[36]

1895 senesinde Kudüs Mutasarrıfı İbrahim Paşa ise bu defa Paskalya kutlamalarından önce alınması gereken güvenlik tedbirlerini ve bunların gerekçelerini Sadarete rapor etmiştir. İbrahim Paşa'nın raporda dile getirdiği en önemli mevzu, Paskalya kutlamalarında özellikle Hıristiyanların nur çıkarma/kutsal ateş ayini esnasında Kamame Kilisesi içinde ve etrafında asayişi sağlamakla görevli emrindeki askerlerin sayısının yetersiz olduğudur. Raporun ayrıntılarına geçmeden önce Kudüs Mutasarrıfının kontrolü sağlamaktan endişe duyduğu bu ayinden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Paskalya gününde gerçekleştirilen bu ayin, kutlamalar için Kudüs'e gelen Hıristiyanların en fazla önem verdiği ayinler arasındadır. Öyle ki Hıristiyanlar, bu ayine katılabilmek arzusuyla Paskalya pazarından bir gün evvel Kamame Kilisesi'ne gelerek avluda sabahlamaktadırlar. Kilise kapısını açmakla görevli Müslüman aileler[37] Pazar sabahı kapıyı açtıktan sonra bütün ışıkları söndürür, İsa'nın kabrinin bulunduğuna inanılan içerideki küçük kilisenin kandillerini yakarlar ve son olarak kapısını

---

[36] *A. MKT. MHM.* 406/34-2.

[37] Kamame Kilisesi'nin giriş kapısının Müslüman ailelerin gözetiminde olması, Halife Ömer zamanından kalma bir gelenektir. Selahaddin Eyyubi, Kudüs'ü Haçlı işgalinden kurtardığında bu geleneği devam ettirerek kilisenin anahtarlarını Nüseybe ailesine vermiştir. Osmanlı Devleti de bu geleneği devam ettirmiş ve 1831 yılında kilisenin anahtar eminliği Nüseybe ailesine, kapı açma(bevvab) görevi ise Cûde ailesine verilmiştir. Catherina Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş," *Kudüs 1850-1948*, ed. Catherine Nicault, çev. Estreya Seval Vali (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 70-71; Ahmed Hamid İbrahim el-Kudât, *Nasâra'l-Kuds Dirâsetü fî Dav'i'l-Vesâikı'l-Osmâniyye* (Beyrut: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2007), 430; Kilise kapısının açılmasıyla ilgili olarak Hıristiyan cemaatler arasında zaman zaman anlaşmazlıkların yaşandığı da görülmektedir. Kapının açılması için işaret veren cemaatin kim olacağı hususunda çıkan bu anlaşmazlıkların biri 1912 senesinde Latinler ile Rumlar arasında yaşanmıştır. Buna göre Osmanlı Devleti, Paskalya'nın başlaması ve vaktin darlığını sebep göstererek kilise kapısının hükümet tarafından verilecek işaretle açtırılmasını uygun görmüştür. *BEO.* 309689-3.

balmumuyla mühürlerlerdi. Hıristiyan patrikleri mührü kırarak küçük kiliseye girer ve kapıyı arkadan kapatırlardı. Yunan Ortodoks Patriğinin yanan bir meşaleyi küçük kilisenin camından dışarı çıkarmasıyla kilisedeki zifiri karanlıkta bekleyen Hıristiyanlar, ellerinde hazır beklettikleri mumları yakabilmek için birbirleriyle yarışırlardı.[38] Öyle ki mumlarını ilk yakan kişi olmak için mücadele veren kalabalık bir gurubun bu ayini, büyük itişmelerin yaşandığı bir izdiham görüntüsü vermekteydi.[39]

Mutasarrıf İbrahim'in raporuna göre; Kudüs'te 5-6 seneden beri bir tabur asker bulundurulmakta ve bu askerlere her sene Nablus'tan 100-150 civarı asker ilave edilse de bu seneki Paskalya için bu sayının yetersiz kalacağı ön görülmektedir. Nedenleri ise;

a- Geçmiş yıllarda 12.000 civarında olan ziyaretçi sayısının bu sene 15.000'e ulaşacağı tahmin edilmektedir.

b- Latin ve Ortodoksların Paskalyaları aynı güne tesadüf edeceğinden nur çıkarma ayini esnasında bütün Hıristiyanlar Kamame Kilisesi'nde toplanacaklardır.

c- Kudüs'e farklı bölgelerden gelen Ermeni ziyaretçiler ile Kudüs Ermenilerinin sayısı yaklaşık 3000 civarında olacaktır ve bunların içinde ahvali bilinmeyen adamlar bulunmaktadır.

Bu sebeplerle 1895 Paskalya mevsiminde asayişin 700'den az askerle sağlanması mümkün gözükmemektedir. Ayrıca bu dönemde Kudüs taburunun bir kısmı Beytüllahim, Yafa ve Han Yunus'ta bulunduğundan merkezdeki asker sayısı sadece 250'dir. Buna Nablus'tan sevk edilecek askerler de eklendiğinde sayı 400'e ulaşmaktadır ki bu da asayiş işini zora sokmaktadır. Bu sebeple Mart ayında Kudüs'e gelmeleri ve Paskalya mevsimi olan 15-20 günlük zaman zarfında şehirde kalmaları için Nablus'tan sevk olunacak asker sayısının 300'e çıkarılması, eğer bu mümkün değilse askerlerin Beyrut ve Şam'dan gönderilmesi talep edilmiştir.[40] Sadaret, Kudüs Mutasarrıfı İbrahim'in Nablus'tan Kudüs'e sevk edilecek askerlerin sayısının arttırılmasıyla ilgili talebini Bab-ı Seraskerî'ye iletmiştir. Ancak Serasker Rıza Paşa'nın, Nablus'tan en fazla 200 asker gönderilebileceğine, ayrıca Kudüs'te hâlihazırda bulunan taburun civarda olan müfrezelerini merkeze çekerek Paskalya mevsiminde asayişin sağlanabileceğine dair tezkiresi[41] üzerine bu doğrultuda hareket edilmiştir.[42]

---

[38] Brian Wilson, "Christianity," *Religions of the World*, ed. Ninian Smart, (London: Routledge, 1999), 11-14.

[39] James Kean, *Among the Holy Places: A Pilgrimage Through Palestine*, (London: T. Fisher Unwin, 1893), 25.

[40] *BEO*. 43560-3.

[41] *BEO*. 43560-2.

1904 senesi Paskalya mevsimi için alınmak istenen güvenlik tedbirlerinde Kudüs Mutasarrıflığının ilk defa muvakkat jandarma talebi olmuştur. Ancak Sadaret, bu seneye kadar böyle bir talep olmamasına rağmen bu sene Mutasarrıflığın neden böyle bir ihtiyaç duyduğunu soruşturmaya başlamış ve konuyu araştırması için Dâhiliye Nezareti'ne sevk etmiştir.[43] Nezaretin bu konudaki görüşlerini üç maddede özetlemek mümkündür:

1- Kudüs Sancağı jandarma taburunun mevcudu, zabitlerle birlikte 308 iken Polis Teşkilatı'ndan daha sonra bir miktar süvari polis ilave edilmiştir.

2- Paskalya sebebiyle şimdiye kadar Kudüs'te muvakkat jandarma istihdamı gerçekleşmediği gibi Sadaretin ilgili yazısına istinaden bunların bir an önce yerli halktan oluşturulmasının ve resmi üniformalarının tedarik edilmesinin mümkün olup olamayacağı meselelerinin Nezaretçe bilinememesi doğaldır.

3- Paskalya esnasında civardaki askerî kıtalardan bir iki bölük kadar askerin Kudüs'e sevk edildiği geçmiş senelerde cereyan eden yazışmalardan anlaşılmış ise de muvakkat jandarma istihdamının gerekli görülmesinin bu seneki asker sevkiyatının imkânsızlığından mı yoksa başka bir sebepten mi kaynaklandığı kestirilememektedir.[44]

Dâhiliye Nezaretinin bu görüşüne ilave olarak Kudüs Mutasarrıflığından konuyla ilgili gelen telgraf Sadaretin nasıl bir yol izleyeceğini belirlemiştir. İlgili telgrafta, her sene Paskalya zamanında gönderilmekte olan 300 neferin bu sene de vaktinde Kudüs'te bulundurulması için gerekli yazışmaların yapıldığı ve Kudüs'teki 350 civarında olan jandarma mürettebatından 130 neferin Kudüs merkezinde istihdam edildiği bildirilmiştir. Dolayısıyla Sadaret, hâlihazıra göre Kudüs'te zaten yeterli miktarda olduğu anlaşılan jandarmanın, sayısının artırılarak masraflarını yükseltmektense mahalli kuvvetlerin iyi organize edilerek güvenliğin sağlanmasına gayret gösterilmesine karar vermiştir.[45]

1911 senesi Paskalya mevsimi ise Müslümanların Nebi Musa Şenlikleri mevsimine denk geldiğinden bu sene alınan güvenlik tedbirleri daha sıkı tutulmuştur. Her iki dine mensup binlerce kişinin bir arada bulunması küçük bir sebeple de olsa büyük bir kargaşanın yaşanması ihtimalini taşıdığından güvenliğe her zamankinden fazla dikkat edilmesi tabiidir. Bu doğrultuda Kudüs Mutasarrıflığının talebi üzerine tam donanımlı bir Nizamiye taburunun derhal Kudüs'e gönderilmesi ve Yafa'daki asker

---

[42] *BEO.* 43560-1.
[43] *DH. TMIK. M.* 142/39-3.
[44] *BEO.* 172319-2.
[45] *BEO.* 172298.

mevcuduna dokunulmayarak daha önce Hayfa'ya sevk edilen bölüğün tekrar Yafa'ya iade edilmesi Dâhiliye Nezaretinden Harbiye Nezaretine bildirilmiştir.[46]

Asker sevkiyatından başka güvenlik tedbirleri kapsamında yürütülen faaliyetlerden biri de istihbarat çalışmaları sonucunda alınan anlık tedbirlerdir. Ortaçağ Müslüman devletlerinin ve onların halefi olan Selçukluların devlet geleneğini takip eden Osmanlılar, içeride ve dışarıda istihbarat toplamaya büyük önem vermişlerdir. Yurtiçindeki istihbarat, farklı yolları bulunmakla birlikte genellikle yeniçeriler aracılığıyla toplanmaktaydı. Sadrazama günlük raporlar halinde iletilen bu istihbaratla iç güvenlik ve denetim sağlanmaktaydı. Tıpkı sadrazam gibi merkez ve taşradaki Osmanlı idarecilerinin de istihbaratçıları bulunmaktaydı. Beylerbeyi, sancakbeyleri ve kadılar arasındaki iş bölümü ve koordinasyon sayesinde alınan istihbarat değerlendirilmekte ve duruma göre gerekli tedbirler alınmaktaydı.[47]

1897 senesi Paskalya mevsiminde Kudüs Mutasarrıflığından alınan istihbarata göre, sancakta sürgün bulunan İzmirliyan Matyos, Kudüs Ermeni Patriğinin hastalanmasını fırsat bilerek Patrikliğe mahsus ruhani elbiseyi giymiş ve eski Erzurum ve Muş murahhasaları[48] Kudüs'te bulunduğu halde Kamame Kilisesi'nde vekâleten ayin yönetmeye başlamıştır.[49] Ayrıca Patrikhane tercümanı bu sene Kıbrıs ve İskenderiye'de bulunan Ermenilerin ziyaret maksadıyla kutsal şehre gelmeleri için izin talebinde bulunmuştur. Ancak Kudüs Mutasarrıfı İbrahim, her birinde birer komite bulunan bu iki yerden gelecek Ermenilerin komiteler adına çalışacakları ve bu sebeple Paskalya mevsiminde bir hadise çıkaracakları ihtimalini hesaba katmıştır. Bu sebeple İzmirli Matyos ile Erzurum ve Muş murahhasalarının uygun bir yere nakledilmesini talep etmiştir. Şayet her birinin nakledilmesi mümkün olmazsa hiç değilse bunlar arasında en tehlikeli gördüğü Erzurum murahhasasının nakledilmesini istemiştir. Bundan başka Kudüs'e gelecek olan Ermenilerin kontrolünü sağlayabilmek için de bir dizi tedbir almayı planlamıştır. Bunun için Yafa Kaymakamı ve Polis Komiserinin sancak merkezine çekilerek Kıbrıs ve İskenderiye'den gelecek olanların hiçbirinin ve diğer bölgelerden gelecek Ermeni yolcu ve ziyaretçilerden kimlik soruşturmasında şüphe görünenlerin Kudüs Sancağına sokulmamasına dair

---

[46] *DH. İD.* 19-1/30-1.

[47] Gabor Agoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), 65-66.

[48] Murahhasa: Ermeni piskoposu. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Ankara: Aydın Kitabevi, 2010), 798.

[49] *A. MKT. MHM.* 614/13-2.

çalışma başlatmak hususunda izin istemiştir.[50] Ancak Mutasarrıf İbrahim'in bu talebine Devletin cevabı olumsuz olmuştur. Zira İzmirliyan ile iki murahhasanın ikamet yerlerinin değiştirilmesinin mümkün olmadığı, ayrıca Hıristiyanların kutsalları bulunduğundan Rum ve Ermenileri Kudüs ziyaretinden alıkoymanın uygun olamayacağı gibi bütün Ermenilere fesat isnadında bulunmanın da makul olmadığı ifade edilmiştir. Bunun yerine, Paskalya esnasında kilisede bulunmasında mahzur bulunan kimseler varsa Kudüs Ermeni Patriği ikna edilerek o günlerde bu kimselerin civar mahallerden birinde bulundurulması gibi tedbirlerin alınmasının daha uygun olacağı Mutasarrıf İbrahim'e bildirilmiştir.[51]

Paskalya kutlamalarında silahlanma ve silah atmanın yasak olduğuyla ilgili Osmanlı Devleti'nin vilayet ve sancak yöneticilerine emirler gönderdiğini önceden zikretmiştik. 1896 senesi Paskalya mevsimi gelmeden yaklaşık üç ay önce Kudüs'teki Ermeni Patrikhanesi Mektebi muallimlerinden birinin beş adet rovelver satın aldığı ve başka yollarla da rovelver tedarikinde bulunduğu, ayrıca patrikhanelerde bulunan 150'ye yakın rahibin kötü niyetli oldukları istihbaratı, Kudüs Mutasarrıflığından Dersaadet'e bildirilince bu kişiler hakkında kanunlarda belirtilen cezaların icra edilmesi emredilmiştir.[52]

1904 senesi Paskalyasında Dâhiliye Nezaretine gelen istihbarat ise oldukça kapsamlıdır. Buna göre, Maraş'taki Ermeni Protestanlar arasında görünürde mektep açmak için bir ara yardım toplanmaya başlanmış, ancak gizlice yürütülen tahkikat ve istihbarat sonucu bu yardımın Ermenilerin imtiyaz elde etmesine yönelik toplandığı anlaşılmıştır. Bunun için Protestanlığın memalik-i şahanede kuruluşunun 50. senesi olması hasebiyle bütün Osmanlı topraklarıyla Amerika ve diğer yabancı beldelerden ziyaret maksatlı Kudüs'e gidecek olan bir gurubun, Mart sonunda Kudüs'te bir araya gelme planı yaptıkları öğrenilmiştir. Bu faaliyete özellikle Amerika'dan da maddi yardımların yapıldığı ve bazı misyonerlerin, Protestan vaizlerin ve 300'e yakın Ermeni'nin bu maksatla Kudüs'e gideceği tespit edilmiştir. Kudüs'e gidenlerin çoğunun bu toplantıda emellerine ulaşamazlar ise yabancı memleketlere firar edecekleri bilgisi de gelen istihbarat arasındadır. Bu istihbarat bilgilerini teyit eden bir husus ise 13 Mart 1904 tarihine kadar görünürde ziyaret için mürur tezkeresi(pasaport) alarak Maraş-ı Zeytun ve Ayıntab'dan Kudüs'e giden erkek ve kadın Ermeni sayısının 179'a ulaşması ve Urfa, Antakya ve civar vilayetlerden de Kudüs'e

---

[50] *DH. TMIK. M.* 31/9-1.
[51] *DH. TMIK. M.* 31/9-2.
[52] *MV.* 86/35.

her seneden fazla peyderpey Ermeni ziyaretçisinin gitmesidir. Üstelik bu bilgi sadece ellerinde mürur tezkeresi olanları kapsamaktadır ki bunun yanında kaçak yollarla Kudüs'e gidenlerin hesaba katılmasıyla sayının daha da artacağı muhakkaktır. Ayrıca Haleb Vilayeti'nin bu grup hakkında, orada toplanmalarının mutlaka bir maksada müstenit olduğuna dair görüşü bunlara karşı tedbir alınmasının gerekli olduğunu teyit etmektedir. Bu yüzden polis ve zabıta memurlarının fevkalade teyakkuz halinde bulunmaları bizzat Dâhiliye Nezareti'nden Kudüs Mutasarrıflığına bildirilmiştir.[53] Ertesi sene Ermeni Protestanların Kudüs'te olay çıkaracağıyla ilgili istihbarat gelmeye devam edince Ermenilere yönelik tedbirlerin genişletilmesi kaçınılmaz olmuştur. Bu kapsamda elebaşı olduğu tespit edilen Rahip Harun adlı kimsenin yanındaki şahıslarla birlikte Mersin'den Kudüs'e doğru hareket ettiğiyle ilgili Adana Vilayetinin Dâhiliye Nezaretine telgrafı, şüpheli şahısların titizlikle takip edildiğini göstermektedir. Yine eşkâli belirlenen iki şahsın Yafa Ermeni Manastırı'nda saklandıkları, geçen sene 600 olan Ermeni hacıların sayısının bu sene 850'ye ulaştığı ve sayının daha da artacağı gibi Kudüs Mutasarrıflığına gelen istihbarat, Paskalya mevsiminde Kudüs'te ne gibi önlemler alınması gerektiğini ortaya koymakta ve yerel yöneticilerin işlerini kolaylaştırdığı anlaşılmaktadır.[54]

Kudüs'teki Hıristiyan Patrikleri, Osmanlı Devleti'nin Paskalya kutlamalarına yönelik ayrıntılarıyla ortaya koyduğumuz bu tedbirlerden duydukları memnuniyetlerini her defasında mektup yoluyla Mutasarrıflığa bildirmişlerdir. Kalabalık Hıristiyan gruplarının Kudüs'te bir araya gelerek kutladıkları Paskalya'da Devlet tarafından alınan tedbirler sayesinde herhangi bir olayın yaşanmadığını ve bu yönüyle Osmanlı Devleti'ne şükran duyduklarını ifade eden Patriklerin bu mektupları taşradaki yöneticiler vasıtasıyla Babıali'ye ulaştırılmıştır[55].

---

[53] *DH. TMIK. M.* 163/45-14.

[54] *DH. TMIK. M.* 163/45-23.

[55] Kudüs'teki Paskalya kutlamaları için Patriklerin Osmanlı Devleti'ne teşekkürleri hakkında bkz. *A. MKT.* 124/63; *A. MKT. MHM.* 406/34-1; *HR. MKT.* 109/52-1; *Y. MTV.* 139/56-4.

Sonuç

Müslümanların hâkimiyeti altında yaşayan gayrimüslimlerin inanç ve ibadet hakları, ilahi hükümlerce teminat altına alınmıştır. Kudüs'te yaşayan gayrimüslimlerin bu hakları, şehri İslâm egemenliğine ilk defa alan Hz. Ömer zamanında kendilerine verilmiştir. İkinci halife ile başlayan bu uygulama, daha sonra Kudüs'e hâkim olan bütün İslâm devletlerince devam ettirilmiştir.

Hıristiyan inancındaki İsa Mesih'in diriliş hadisesinin Kudüs'te meydana gelmesi, bu günü anmak için düzenlenen Paskalya kutlamalarının merkezinin Kudüs olmasına sebep olmuştur. Bu yönüyle dünyanın dört bir tarafından bu şehre gelen Hıristiyanlar, Kamame Kilisesi başta olmak üzere şehirde yer alan ibadetgâhlarında çeşitli ayinler düzenlemektedirler. Osmanlı yönetimi altında da devam eden bu kutlamalarda Devlet, Hıristiyanların bu ayinlerini daha rahat gerçekleştirmeleri için bir dizi tedbirler almıştır.

Osmanlı Devleti tarafından Paskalya mevsimi için Kudüs'te alınan tedbirlerin; ulaşım kolaylığından gıda teminine, sağlık ve temizlik personeli tayininden güvenlik ve asayişin sağlanmasına kadar geniş bir yelpazede olduğu tespit edilmiştir. Özellikle Avrupa'dan Kudüs'e ziyaret maksatlı gelen Hıristiyanların yol esnasında baskı, saldırı ve boykot türünden herhangi bir haksızlığa uğramalarına engel olunmuştur. Kutlama mevsimi dışında şehir için yeterli olan gıdanın, kutlama mevsimi geldiğinde yetersiz kalacağı düşünülerek bu zaman diliminde şehirdeki gıda stoku artırılmıştır. Yine temizlik ve sağlık hizmetlerine bu zaman diliminde daha çok ihtiyaç duyulduğundan bu alanda hizmet verecek personellerin sayısı artırılmıştır. Devletin, zikri geçen bu tedbirlerine nazaran asayiş tedbirleri hususunda ise daha yoğun çalışmalar yürüttüğü ortaya koyulmuştur. Bu hususta sancak merkezinde bulunan asker sayısının artırılmasının yanı sıra devlet mekanizmaları tarafından yürütülen istihbarat çalışmalarının, asayişin sağlanmasında en önemli iki tedbir olduğu tespit edilmiştir. Böylelikle hukuki belgelerle gayrimüslimlere tanınan ibadet özgürlüğünün sosyal hayattaki karşılığı, XIX. yüzyıl Kudüs'ündeki Paskalya kutlamaları üzerinden ortaya koyulmuştur. Ancak burada bahsedilen Devlet politikalarının sadece bunlarla sınırlı olduğunu söylemek iddialı olur. Bu hususun tam olarak ortaya koyulabilmesi için, Osmanlı hâkimiyetindeki diğer bölgelerde yaşayan gayrimüslimlerin özellikle dinî ritüellerinin artış gösterdiği kutsal günlerine odaklanan farklı çalışmaların yapılması gerekmektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mektubi Kalemi *(A. MKT.)*: 124/63.

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı *(A. MKT. MHM.)*: 1/93; 406/34-1; 406/34-2; 584/17; 614/13-2.

Sadaret Mektubi Kalemi Nezair ve Devair Evrakı *(A. MKT. NZD.)*: 212/79.

Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı *(A. MKT. UM.)*: 306/82.

Sadaret Eyalet-i Mümtaze Kıbrıs Evrakı *(A. MTZ. KB.)*: 3/51.

Bâb-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Kilise Defterleri *(A. DVN. KLS. d.)*: 8, s. 9-25.

Babıali Evrak Odası Evrakı *(BEO.)*: 43560-1; 43560-2; 43560-3; 56708-1; 172298; 172319-2; 301814; 309689-3.

Dahiliye Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi Evrakı *(DH. EUM. AYŞ.)*: 7/69.

Dahiliye Emniyet-i Umumiye Emniyet Şubesi Evrakı *(DH. EUM. EMN.)*: 70/47.

Dahiliye Emniyet-i Umumiye Evrak Odası Kalemi Evrakı *(DH. EUM. VRK.)*: 20/82.

Dahiliye Nezareti Hukuk Evrakı *(DH. H.)*: 33/26.

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı *(DH. İD.)*: 19-1/30-1.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi *(DH. MKT.)*: 1412/62; 2604/124-2; 2754/7.

Dahiliye Nezareti Mütenevvia Evrakı *(DH. MTV.)*: 24/9-1.

Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı *(DH. MUİ.)*: 84/7.

Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı *(DH. ŞFR.)*: 190/15.

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat Komisyonu *(DH. TMIK. M.)*: 31/9-2; 142/39-3; 163/45-14; 163/45-23.

Hatt-ı Hümayun *(HAT.)*: 1516/47-5; 1516/47-11.

Hariciye Nezareti İdare *(HR. İD.)*: 177/1.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı *(HR. MKT.)*: 109/52-1; 226/58; 32/100.

Hariciye Nezareti Tahrirat Kalemi Evrakı *(HR. TH.)*: 23/5.

İrade Hariciye *(İ. HR.)*: 87/4289-1-4.

İrade Hususi *(İ. HUS.)*: 140/75.

Meclis-i Vükela Mazbataları *(MV.)*: 86/35.

Rumeli Müfettişliği Selanik Evrakı *(TFR. I. SL.)*: 9/837; 142/14166; 207/20626.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı *(Y. MTV.)*: 139/56-4; 153/41; 174/177.

Yıldız Perakende Evrakı Teşrifat-ı Umumiye Dairesi *(Y. PRK. TŞF.)*: 2/66-15.

Yıldız Perakende Evrakı Umumi *(Y. PRK. UM.)*: 45/56.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Agoston, Gabor. *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.

Aydın, Mahmut. "Hıristiyanlık: Tarihsel Gelişimi, Temel Kaynakları ve Öğretileri", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.

Ayrancı, İlhami. Kudüs'te Paskalya Kutlamaları, *İlâhiyât: Akademik Araştırmalar*, no. 1, (2018): 1-23.

Bostancı, Işıl Işık. *XIX. Yüzyılda Filistin (İdarî ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet)*, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2006.

Buckingham, James Silk. *Travels in Palestine*, London: Longman etc, 1821.

Buhl, Frantz. "Kudüs", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, cilt 6, İstanbul, (1988): 952-964.

Cohen, Amnon. *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.

Çakmak, Abdullah. *Osmanlı Kudüs'ünde Devlet ve Toplum (1798-1841)*, Basılmamış Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2019.

Deveci, Can. General Allenby Döneminde Filistin'de Askeri Yönetim ve Nebi Musa Olayları (1917-1920), *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD)* 8, no. 1, (2018), 35-50.

Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 2010.

el-Kudât, Ahmed Hamid İbrahim. *Nasâra'l-Kuds Dirâsetü fi Dav'i'l-Vesâikı'l-Osmâniyye*, Beyrut: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2007.

Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul: Risale Yayınları, 1996.

Ginat, Shalom. "The Jewish Settlement in Palestine in the 19th Century", *The Jewish Settlement in Palestine (634-1881)*, ed. Alex Carmel, Peter Schafer, Yossi Ben-Artzi, Weisbaden: Reichert, (1990): 165-176.

Katar, Mehmet. Hıristiyanlık'ta Kilise Takviminin (Kilise İçerisindeki Anma ve Kutlama Devrelerinin) Oluşması, *Dini Araştırmalar* 3, no. 8, (2000), 23-46.

_____ "Paskalya", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, cilt 34, (2007): 181-182.

Kean, James. *Among the Holy Places: A Pilgrimage Through Palestine*, London: T. Fisher Unwin, 1893.

Lieber, Sherman. *Mystics and Missionaries, The Jews in Palestine 1799-1840*, Salt Lake City: University of Utah Press, 1992.

Nicault, Catherina. "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", *Kudüs 1850-1948*, ed. Catherine Nicault, çev. Estreya Seval Vali, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Öksüz, Mustafa. "XVI. Yüzyıl Kudüs'ünde Yahudi Mabetleri ve Osmanlı Devleti", *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, no. 2, (2018), 9-32.

Polat, Ziya. Yahudilerin II. Abdülhamid Döneminde Filistin'e Göç Girişimleri ve Oliphant'ın Siyonist Koloni Talebi", *Journal of Islamicjerusalem Studies* 17, no. 1, (2017), 1-20.

Tümer Günay ve Küçük Abdurrahman. *Dinler Tarihi*, Ankara: Ocak Yayınları, 1993.

Wilson, Brian. "Christianity", *Religions of the World*, ed. Ninian Smart, London: Routledge, 1999.

Ekler

Ek I: 1852 senesinde aynı güne tesadüf eden Paskalya ve Nebi Musa Şenlikleri için Kudüs Mutasarrıfı Hafız Ahmed Paşa'nın aldığı tedbirlerden dolayı Kudüs ileri gelenlerinin teşekkürünü havi Arapça mahzar. (*İ. HR. 87/4289-1)*

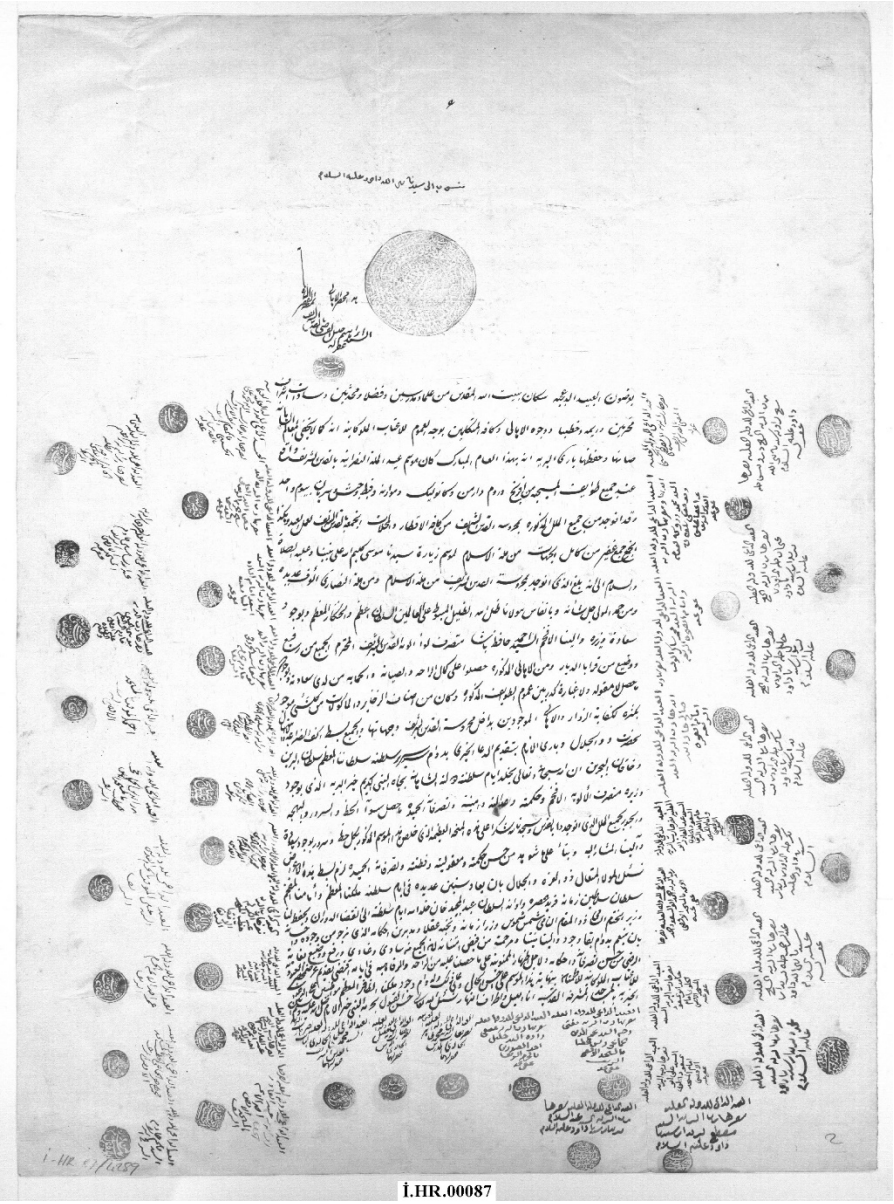

İ.HR.00087

Ek II: İstihbarata göre Paskalya'da alınması gereken tedbirler hakkında Kudüs Mutasarrıflığından Dâhiliye Nezaretini şifreli telgrafın halli *(DH. TMIK. M. 31/9-1)*

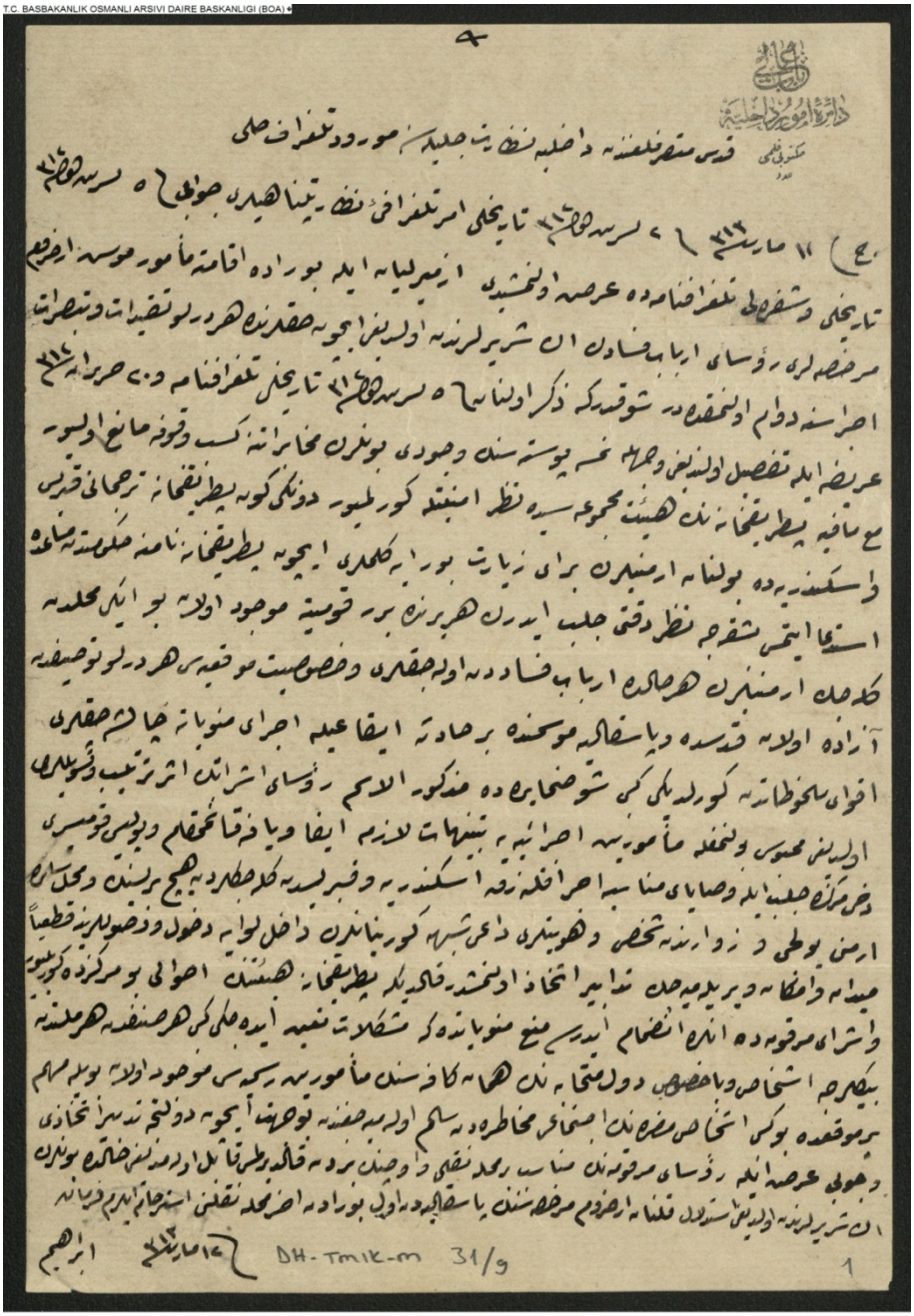

DH.TMIK.M.00031.00009.001

Ek III: 1900 senesi Paskalya gününde Yunan Patriğinin Kamame Kilisesi'ne giriş töreni. (https://i.pinimg.com/originals/59/7b/66/597b66700a89c8d74fc1111296844dff.jpg)

Ek IV: Günümüz Paskalya kutlamalarında Kamame Kilisesi'nde nur çıkarma/kutsal ateş töreni (https://bethbc.edu/blog/2018/03/23/palestinian-easter-at-the-church-of-the-holy-sepulchre/)

ISSN: 2587-2532 | **e-ISSN:** 2587-1862
http://filistin.org

FAD- Filistin Araştırmaları Dergisi Sayı: 6 (Kış 2019)

BPS- Bulletin of Palestine Studies Issue: 6 (Winter 2019)

Başlık/ Title: What of the Land with Bows? Archers of "Meshech" and the Allusion to Genesis in Isaiah 66:19

Yazarlar/ Authors **ORCID ID**
Selim Ferruh ADALI 0000-0002-3398-892X

Bu makaleye atıf için: Selim Ferruh Adalı, What of the Land with Bows? Archers of "Meshech" and the Allusion to Genesis in Isaiah 66:19, *Filistin Araştırmaları Dergisi*, no.6 (2019): 78-87.

To cite this article: Selim Ferruh Adalı, What of the Land with Bows? Archers of "Meshech" and the Allusion to Genesis in Isaiah 66:19, *Filistin Araştırmaları Dergisi*, no.6 (2019): 78-87.

Makale Türü / Type of Article: Araştırma Makalesi / Research Article
Yayın Geliş Tarihi / Submission Date: 04.12.2019
Yayına Kabul Tarihi / Acceptance Date: 03.01.2020
Yayın Tarihi / Date Published: 03.01.2020

FAD- Filistin Araştırmaları Dergisi
BPS- Bulletin of Palestine Studies
Tarandığı Uluslararası İndexler/ Abstracting & Indexing

INDEX COPERNICUS | SCIENTIFIC INDEXING | CEEOL | DRJI | İSAM

Yazar: Selim Ferruh ADALI*

Neden Yayların Ülkesi?
Yay Geren "Meşek" ve Yeşaya 66:29'da Tekvin'e Telmih

Özet: Çalışmada Yeşaya kitabındaki özgün bölge ve halk adı olarak geçen "yay geren Meşek" ifadesi incelenmektedir. Redaksiyon metodolojisine göre Üçüncü-Yeşaya olarak anılan kısımda Yeşaya 66:19'da bazı bölge ve toplum adları belirtilir: "Aralarına bir belirti koyacağım. Onlardan kaçıp kurtulanları uluslara, Tarşiş'e, Pûl'a, Lud'a, yay geren Meşek'e, Tuval'a, Yâvan'a, ünümü duymamış, yüceliğimi görmemiş uzak kıyı halklarına göndereceğim. Uluslar arasında yüceliğimi ilan edecekler." Môšḵê qešet, "yay geren Meşek" olarak çevrilir. Meşek, Frigya'yı kast etmektedir ve Lidya ile Orta Anadolu'daki Tubal/Tabal arasına yerleştirilir. "Yay geren Meşek" ifadesi, bilindik bir eski Yakındoğu toplum adı değildir. Yeşaya 66:19'da "yay"a yapılan atıf, Tekvin 9:13'e edebi bir telmih olarak anlaşılabilir: "Yayımı bulutlara yerleştireceğim ve bu, yeryüzüyle aramdaki antlaşmanın belirtisi olacak". Masoretik metinde Yeşaya 66:19 ile Tekvin 9:13'de geçen "işaret" (ôt) kelimesi de bu yorumu güçlendirir.
Anahtar Kelimeler: Tanah, Yeşaya, Tekvin, Telmih, Meşek, Frigler

What of the Land with Bows?
Archers of "Meshech" and the Allusion to Genesis in Isaiah 66:19[1]

Abstract: This paper seeks to interpret the term "Meshech of the bow", a unique gentilic in the Book of Isaiah. Placed within a part of the Book of Isaiah referred to in redactional methodology as Trito-Isaiah, Isaiah 66:19 lists several gentilic names: "I will set a "sign" among them and will send survivors from them to the nations: Tarshish, Put, Lud, Meshech of the bow, Tubal, and Yavan, to the distant coastlands that have neither heard my fame nor seen my glory. They will declare my glory among the nations." Among them is a certain Môšḵê qešet, translated as "Meshech of the bow". Meshech is a reference to Phrygia between Lydia and Tubal/Tabal in Central Anatolia. The term "Meshech of the bow" is not a recognized ancient Near Eastern gentilic name. The reference to the "bow" in Isaiah 66:19 can be understood as a marker for a literary allusion to Genesis 9:13: "I have set My "bow" in the cloud, and it shall be for a "sign" of a covenant between Me and the earth". The use of another marker in the Masoretic text, the word "sign" (ôt) in both Isaiah 66:19 and Genesis 9:13 further strengthens this interpretation.
Keywords: Hebrew Bible, Isaiah, Genesis, Literary Allusion, Meshech, Phrygians

* Assoc. Prof., Department of History, Faculty of Social Sciences and Humanities, Social Sciences University of Ankara, selimferruh.adali@asbu.edu.tr, https://orcid.org/0000-0002-3398-892X .
[1] I am grateful to my friend and colleagues Alan Lenzi and Selim Tezcan for having read an earlier version of this article. The author alone is responsible for the content and possible errors.

Introduction

Bernard Duhm's 1892 *Das Buch Jesaia* proposed a tripartite division of the Book of Isaiah into Proto-, Deutero-, and Trito-Isaiah. This has been the basis for redactional and text-critical inquiries into the Book of Isaiah ever since.[2] An original core has been argued for Proto-Isaiah (i.e. Isaiah 1-39) by an eighth century BC Hebrew scribe or prophet.[3] Determining the *Sitz im Leben* for the redactional processes of Deutero- and Trito-Isaiah, Isaiah 40-55 and 56-66 respectively, is more difficult. How to historicize the lexical and thematic associations in Isaiah 56-66 and its formation are still debated.[4] The text-critical and redactional methods have assumed different authors for terms deemed by contemporary scholars to be representative of editing in antiquity prior to the final form of Isaiah. A demonstrative example is from the concentration of the terms "nations"/"kings", the term "foreigner", and several verbs such as "righteousness", "rejoice", and "praise" in Isaiah 60-62 which has been assumed to mean that these chapters were a specific unit authored separately in history.[5] This is only one among several units proposed. According to some versions of historical scenario that may be assumed following the redactional method, such editing was then presumably established among Judahite scribes, continued by consequent scribes and keepers of written tradition among Jewish communities in the Iron Age, the exilic period and onwards. Modern scholarly assumptions about different authors and the presumed textual transmission have led to the idea of "layers" detected from within the Isaiah text and received in written tradition. The inevitable result of such a method has been multiple propositions. This has obscured the dating of parts of the Book of Isaiah. Several layers have been proposed for Isaiah 65-66, with the raised possibility that Isaiah 66:18-24 was later integrated into the Book with verses 18-22 originating in the mid-fifth century BC and verses 23-24 in the early Hellenistic period or again the mid-fifth century BC, whereas it cannot be excluded that Isaiah 66:18-24 was written to conclude Deutero- or Trito-Isaiah or even the entire Book.[6] There exists no consensus on the date of Isaiah 66:18-24. The gentilics in Isaiah 66:19 have not usually been used when trying to date the text. It is for this reason that the question of the passage's date and milieu and related issues raised are beyond the scope of the present study. My present aim is limited and specific. I will to try to understand one of the more elusive gentilics in Isaiah 66:19, that is מֶשֶׁךְ קֶשֶׁת.[7] This would literally translate as "Meshech of the bow", with the biblical gentilic Meshech vocalized in the Masoretic Text (MT) in Isaiah 66:19 as *Môšḵê* (מֹשְׁכֵי) in the construct plural noun form. *Môšḵê qešet* may alternatively be rendered with a participle taking an object, as "who draw the bow", taken to be a description of the previous gentilic names such as Tarshish, *Put* ("Lybia") and *Lud* ("Lydia"). One can argue, however, that the gentilic Meshech is meant here with the form *Môšḵê*. Such an argument will need to explain the MT vocalization. The consonantal base is that

---

[2] Ulrich F. Berges, *The Book of Isaiah: Its Composition and Final Form* (Sheffield: Sheffield Phoenix Press, 2012), 2-4.

[3] Matthijs de Jong, *Isaiah among the Ancient Near Eastern Prophets. A Comparative Study of the Earliest Stages of the Isaiah Tradition and the Neo-Assyrian Prophecies* (Leiden and Boston: Brill, 2007), 357-436.

[4] Berges, 401-405.

[5] Pierre E. Bonnard, *Le Second Isaïe, son disciple et leurs éditeurs, Isaïe 40-56* (Paris: Gabalda, 1972), 415, 425.

[6] Paul Allan Smith, *Rhetoric & Redaction in Trito-Isaiah: The Structure, Growth, and Authorship of Isaiah 56-66* (Leiden, New York and Köln: E. J. Brill, 1995), 128-132, 144-151, 188.

[7] Hebrew Bible quotations are from A. Alt, O. Eißfeldt, P. Kahle, R. Kittel, *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1997).

of Meshech. Meshech is known from other attestations in the Hebrew Bible as an independent gentilic name. The form *Môšḵê* in Isaiah 66:19 is closer to the Septuagint (LXX) vocalization Μοσοχ used throughout LXX for Meshech.[8] MT vocalizes Meshech as *Mešeḵ* (מֶשֶׁךְ) in Genesis 10:2, 1 Chronicles 1:5, and Ezekiel (27:13; 32:26; 38:2,3; 39:1).[9] *Môšḵê* in the MT tradition in Isaiah 66:19 may have regarded it as verb qal participle masculine plural construct from משך, a root which means "to seize, carry off" as well as "to pull, drag". The latter sense is attested 1 Kings 22:34, according to which a man "drew a bow (*baqqešet*)" 1 Kings 22:34. The object of the verb takes in this case an inseparable ב ("in") prefix. The LXX, however, though aware of such a verb root and the possibility for interpreting as a participle in Isaiah 66:19, avoided this rendering and instead wrote Meshech as Μοσοχ. It is clear LXX undersood Meshech specifically as another gentilic and not a general description of previously mentioned gentilics in Isaiah 66:19. One could consider that the MT tradition may have added "bow" *qešet* for their own purposes, to intepret the gentilic differently. This, however, is unlikely since Meshech in itself would be obvious. It is very likely therefore that both LXX and MT received a Hebrew text with מֹשְׁכֵי קֶשֶׁת. LXX may have omitted the "bow" (*qešet*) whereas MT revocalized it as *Môšḵê qešet* even if the latter lacked the inseparable prefix ב ("in") used in 1 Kings 22:34 when the verb "to pull" (root: משך) took "bow" (*qešet*) as the object (*baqqešet* in 1 Kings 22:34). This is not to argue that *Mešeḵ* was the original Hebrew vocalization. It may even be something closer to LXX Μοσοχ which in turn is closer to the ancient Near eastern term Muška/i then MT *Mešeḵ*. This is only to argue that the MT tradition opted to diverge from its usual *Mešeḵ* vocalization due to difficulties interpreting the "bow" and not wanting to omit it in the actual text transmission. LXX is a translation and so it is easier for them to omit the additional descriptive "bow" (*qešet*). LXX perhaps eliminated it because its meaning was unclear. This is not possible to discern. In any case, Meshech is the Hebrew rendering of an Anatolian gentilic Muška/i and refers to a region bordering Tabal in Central Anatolia as will be discussed below. The peculiar description of Meshech in a construct form as "Meshech of the bow (*qešet*, קֶשֶׁת)", apparently refers to them as archers. This peculiar construct noun is of interest. Other gentilic names do not have such an additional description or such a peculiar noun formation. Why is such a uniquely described gentilic used alongside other nations listed in Isaiah 66:19?

The List of Nations in Isaiah 66:19

Isaiah 66:19 provides a list of "nations" (*goyim*) in the context of a prophetic passage in what is the last chapter of the Book of Isaiah:

וְשַׂמְתִּי בָהֶם אֹות וְשִׁלַּחְתִּי מֵהֶם ׀ פְּלֵיטִים אֶל־הַגּוֹיִם תַּרְשִׁישׁ פּוּל וְלוּד מֹשְׁכֵי קֶשֶׁת תֻּבַל וְיָוָן הָאִיִּים הָרְחוֹקִים אֲשֶׁר לֹא־שָׁמְעוּ אֶת־שִׁמְעִי וְלֹא־רָאוּ אֶת־כְּבוֹדִי וְהִגִּידוּ אֶת־כְּבוֹדִי בַּגּוֹיִם

I will set a "sign" among them and will send survivors from them to the "nations" (*goyim*): Tarshish, Put, Lud, "Meshech of the bow (קֶשֶׁת)", Tubal, and Yavan, to the distant coastlands

[8] Septuagint quotations are from Sir Lancelot Charles Lee Brenton, *The Septuagint with Apogrypha* (London: Samuel Bagster & Sons, 1851. Tenth printing. United States of America: Hendrickson Publishers, 2003).

[9] There is also a homonymous Aramaean tribe, "son of Aram", by the name Meshech in 1 Chronicle 1:17 and Psalms 120:5 (paired with Kedar) in Masoretic vocalization, whereas the Masoretic vocalization is *Maš* (מַשׁ) in Genesis 10:23. LXX vocalizes in all these Μοσοχ cases, except in 1 Chronicles 1:17 where there is no mention of Μοσοχ. In that case, Μοσοχ is used in 1 Chronicles 1:6 for Meshech which is paired with Tubal in Ezekiel as Anatolian gentilics. This homonymous Meshech/Mash "son of Aram" is not related to the present query.

that have neither heard my fame nor seen my glory. They will declare my glory among the nations.

Although "Meshech of the bow" could be its word-for-word translation for מְשֶׁכִי קֶשֶׁת, the word "bow" (קֶשֶׁת) is initially difficult to understand in this context. קֶשֶׁת "bow" is used to refer to the bow weapon in general. It can also represent the military might of any peoples, such as the "bow of Elam" (Jeremeiah 49:35) or the "bow of Israel" (Hosea 1:5). Combined with Meshech, it would refer to the archers of Meschech. The precise connotation of Meshech may be inferred from the fact that Meshech is the Hebrew rendering of an Anatolian toponym bordering Central Anatolia and the historical region of Tabal. Meshech is also known from Assyrian, Babylonian, and Urartian cuneiform sources as well as Anatolian Luwian hieroglyphic inscriptions as Muška/i (with variants Mušku, owing to an addition of the Akkadian nominative –*u* ending, and Muška, especially in Luwian).[10] In Ezekiel (27:13; 32:26; 38:2,3; 39:1), Meshech is paired with Tubal. This pairing is a Hebrew Bible convention and assumes two adjacent or near adjacent lands (cf. Cush and Put in Ezekiel 30:5). Tubal is the Hebrew rendering of Tabal, which denoted the eastern portion of the Cappadocian plain in Central Anatolia, mentioned in Neo-Assyrian texts dating from the 9th to the 7th centuries BC.[11] At least from the 8th century BC onwards, Muški referred to the Phrygian kingdom under Midas, the contemporary of Sargon II (722-705 BC) of the Neo-Assyrian Empire. Midas was based in Gordion, near the Sakarya River and near the region of Tabal.[12] Tabal is also the name for the same region in Neo-Babylonian documents.[13] One recalls also Herodotus's mention of the Moschi (Μόσχοι), alongside several other Anatolian Black Sea peoples, that is the Tibareni (Τιβαρηνοι), Macrones (Μάκρωνες), Mossynoeci (Μοσσυνοίκοι) and Mares (Μαρσες) as part of Achaemenid Persia's 19th province (Histories, 3.94).[14] Herodotus's Μόσχοι resembles MT Isaiah 66:19's *Môšḵê* (מֹשְׁכֵי) and LXX's Μοσοχ. The reason for the resemblance is not entirely clear. Herodotus's Μόσχοι, alhtough phonetically akin to Meshech and LXX's Μοσοχ, apparently refers to a different people and not the Phrygians since the Hebrew Meshech, rendered specifically as *Môšḵê* in Isaiah 66:19, phonetically resembles more the term Assyrio-

---

[10] References are collected in Anne-Maria Wittke, *Mušker und Phryger. Ein Beitrag zur Geschichte Anatoliens vom 12. bis zum 7. Jh. v. Chr* (Wiesbaden: Reichert, 2004). New discoveries in Luwian inscriptions point to new attestations of Muška (Lorenzo d'Alfonso, "War in Anatolia in the Post-Hittite Period: The Anatolian Hieroglyphic Inscription of Topada Revised", *Journal of Cuneiform Studies* 71 (2019): 133-152; Petra Goedegebuure, Theo van den Hout, James Osborne, Michele Massa, Christoph Bachhuber, and Fatma Şahin. "Türkmen-Karahöyük 1: a new Hieroglyphic Luwian inscription from Great King Hartapu, son of Mursili, conqueror of Phrygia", *Anatolian Studies* forthcoming).

[11] Sanna Aro. "Tabal". *Reallexikon der Assyriologie* 13 (2012): 388-391.

[12] Susanne Berndt-Ersöz. "The Chronology and Historical Context of Midas", *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte* 57 (2008): 17-19.

[13] Ran Zadok, *Geographical Names according to New- and Late-Babylonian Texts* (Wiesbaden: Reichert, 1985), 300.

[14] Moschi and Tiberani may be connected with Musku and Tabal from ancient Near Eastern and Assyrian texts but this is disputed (Lorenzo d'Alfonso, "Tabal: An Out-Group Definition in the First Millennium BC", *Leggo! Studies Presented to Frederick Mario Fales on the Occasion of his 65th Birthday*, ed. Giovanni B. Lanfranchi, Daniele M. Bonacossi, Cinzia Pappi and Simonetta Ponchia (Wiesbaden: Harrassowitz, 2012), 185-186; Zsolt Simon, "Tabal und die Tibarener", *Altorientalische Forschungen* 41 (2014): 125-134). Herodotus's *Histories* are quoted from Alfred Denis Godley, *Herodotus, with an English Translation* (Cambridge: Harvard University Press, 1920).

Babylonian and native Anatolian term Muški was used in the 8th century BC and later during the Neo- and Late-Babylonian periods.[15] This does not exclude a link with Mušku as a travelling ethnonym since it was probably used for other peoples in eastern Turkey before the 8th century BC.[16] For the Phrygians, Herodotus provides a Balkan origins (Histories, 7.73) different to that of the Μόσχοι,[17] which means he does not relate the latter with the the Phrygians who in earlier non-Greek sources were also known by Mušku and related terms. Furthermore, the association of the bow and Meshech in Isaiah 66:19 lacks in Herodotus. Herodotus (Histories, 7.72-73) states that Phrygian military equipment is similar to Paphlagonian weapons, with plaited helmets, and small shields and short spears, and javelins and daggers. The reference "Meshech of the bow" in Isaiah 66:19 probably does not refer specifically to the Phyrgians or the Moschi but it does seem to point to an Anatolian provenance and may potentially include them both, although this is not evident aside from the considerations provided immediately above. Even if one assumed that the term Meshech acquired its own unique semantic range in the Hebrew Bible, it clearly retained an Anatolian provenance in Isaiah 66:19 since it appears between two Anatolian land names, after Lydia (MT: לוּד, LXX: Λουδ, Assyrian and Babylonian *Lūdu*) and before Tubal (MT: תֻּבַל, LXX: Θοβελ, Assyrian and Babylonian *Tabal* discussed above). The Anatolian land between Lydia and Tabal is Phrygia and this agrees with the use of the term Mušku for Phrygia at least since the 8th century BC. The reference to archers in such a context may very well be to peoples, regardless of their ethnic background, to people populating the regions between Lydia and Tabal known as Mušku/Phrygia. Bows and arrowheads were effectively used in Central Anatolia since the 8th century and well into the Hellenistic and Roman periods, regardless of ethnicity. The formation of the Hebrew Bible can also be placed in Iron Age contexts and one finds therein pertinent historical names and episodes.[18] This may explain the use of Meshech in an Anatolian context given the ancient Near Eastern and Anatolian references mentioned above, and one may also assume its archers are mentioned. However, "Meshech of the bow" still sounds peculiar and is not used in the onomastic repertoire of Hebrew Bible tradition. One may look for other motives in including this unique description.

The Literary Allusion to Genesis 9:13

There is another reason to believe that the use of the word "bow" is deliberate. Ben-Porat argues that literary allusions can be made in a text by particular words, markers, used to signaling the referent, that is the alluded text.[19] Such an allusion may be another reason for the use of "bow" (קֶשֶׁת) in Isaiah 66:19. Aside from its common use for archers' bow or strength of a

---

[15] Zadok, 231.

[16] Wittke, 145-147.

[17] There is a Greek tradition associating Thracians and Phrygians, discussed in contributions in *Thracians and Phrygians. Problems of Parallelism*, ed. Numan Tuna, Zeynep Aktüre, and Maggie Lynch (Ankara: Centre for Research and Assessment of the Historic Environment, Middle Eastern Technical University, 1998). This proposed identification remains problematic because the original population movements and the precise identification of the people concerned are unclear.

[18] Finkelstein, Israel, and Neil Asher Silberman, *Bible Unearthed: Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of its Sacred Texts* (New York: Simon & Schuster, 2001), 46-50; Şeyma Ay Arçın, "Demir Çağı Yazılı ve Arkeolojik Kaynaklarında İsrail ve Yahuda Krallıkları", *Filistin Araştırmaları Dergisi/Bulletin of Palestine Studies* 2 (2017): 1-31.

[19] Ziva Ben-Porat. "The Poetics of Literary Allusion". *PTL: A Journal of Descriptive Poetics and Theory of Literature* 1 (1976): 108-109.

people, the word "bow" represents the warrior's bow and is thus also a metaphor for rainbow in Genesis 9:13.[20] I argue the word "bow" in Isaiah 66:19 signals the same word קֶשֶׁת in Genesis 9:13. This is evident also from the fact that the other specific term in Isaiah 66:19, "sign" (אוֹת), signals the same word אוֹת again in Genesis 9:13.

אֶת-קַשְׁתִּי נָתַתִּי בֶּעָנָן וְהָיְתָה לְאוֹת בְּרִית בֵּינִי וּבֵין הָאָרֶץ

I have set My "bow" in the cloud, and it shall be for a "sign" of a covenant between Me and the earth.

The Septuagint does not use the term "bow" and only refers to Μοσοχ as a land name like the others next to it. Furthermore, LXX refers to "signs" (σημεῖα) in the accusative neuter plural whereas LXX's Genesis 9:13 renders the covenant after the Flood in the singular the word "sign" σημεῖον . This raises a question: Did the LXX translators drop the marker ("sign" in singular) to the Genesis allusion from their Hebrew text or did Masoretic transmission add the words singular "sign" and "bow" to allude to Genesis? This is difficult to answer. It could be either. Another way to try to explain the omission Hebrew MT's "bow" (קֶשֶׁת) in LXX has been to assume that קֶשֶׁת was an error in transmission wherein the initial qof was originally a resh and the final taw did not exist, thus rendering a presumed *שר which may be interpreted as a gentilic vocalized as "Rosh" connecting with a proposed reading of the Rosh gentilic in MT Hebrew Ezekiel 38:1 and 39:1, according to which the eschatological figure Gog of Magog would be described as the "Leader of Rosh, Meshech, and Tubal".[21] The MT Hebrew Ezekiel text marks "Rosh" (*rō'š*) with Meshech and Tubal in Ezekiel 38:1 and 39:1 and describes Gog as a "leader" (*nĕśî*) whereas the LXX Greek text translates a toponym "Rosh" (Ρως) in Ezekiel 38:2, 3 and 39:1. To elaborate this further: the MT tradition of the Hebrew text vocalizes *nĕśî* as a construct linked to the following word *rō'š*, but the accent mark is the strongly disjunctive *zāqēp magnum*, whereas *rō'š* has a conjunctive accent (a *mâjĕlā*) tying it to the following Meshech.[22] The LXX and MT traditions therefore assume a toponym Rosh. It cannot be excluded that the transmission tradition misunderstood an earlier and archaic reference to a *nĕśî rō'š* "great leader" of Meshech and Tubal.[23] Another possibility could be raised here, if one were to allow assumptions for the type of transmission error that for a supposed Rosh in Isaiah 66:19 as mentioned above, is that the references to Rosh in Ezekiel could have been a transmission error for another Anatolian toponym such as Urartu known from Phoenician and Aramaic transmission,[24] probably having made its way into Hebrew Bible tradition as a vocalied Ararat

---

[20] Ellen van Wolde, "The Bow in the Clouds in Genesis 9.12-17: When Cognitive Linguistics Meets Visual Criticism", *A Critical Engagement: Essays on the Hebrew Bible in Honour of J. Cheryl Exum*, ed. David J.A. Clines and Ellen van Wolde (Sheffield: Sheffield Phoenix Press, 2011), 380-400.

[21] For more information on this interpretation, see Jon Mark Ruthven, and Ihab Griess, *The Prophecy That is Shaping History. New Research on Ezekiel's Vision of the End* (Longwood: Xulon Press, 2003), 58-59.

[22] Daniel I. Block, *The Book of Ezekiel. Chapters 25-48* (Grand Rapids: Erdsman, 1998), 435n45.

[23] Frank-Lothar Hossfeld, *Untersuchungen zu Komposition und Theologie des Ezechielbuches* (Würzburg: Echter Verlag, 1977), 43.

[24] The rendering of Urarṭu in Phoenician as *'rrṭ* is attested in the Phoenician of the late-8th century BC trilingual text (Phoenician, Luwian, Neo-Assyrian) of İncirli (Front Side, line 8 in Stephen A Kaufman, "The Phoenician Inscription of the Incirli Trilingual: A Tentative Reconstruction and Translation", *Maarav* 14 (2007): 12). It is later attested in the Aramaic translation of Darius the Great's Behistun inscription (Albert Ten Eyck Olmstead, "Darius and

(from a *'rrṭ* consonantal base in transmission) in Genesis 8:4, 2 Kings 19:37, Isaiah 37:38, Jeremiah 51:27,[25] again assuming transmission changes in some of the letters. The difficulty with this scenario, similar to the one mentioned above, is that it is hypothetical. In any case, translations for Ezekiel 38:2 and 39:1 may be disputed despite difficulties in identifying a Rosh, since efforts to this end refer to varying unconnected sources in history with different contexts and the identifications that are, leaving aside other difficulties, too far away from the Anatolian context of Meshech and Tubal.[26] Whatever may be the final verdict on these, the most immediate and relevant fact for the present query is that the MT and LXX traditions do *not* assume the toponym Rosh for Isaiah 66:19 but only assume it for texts in Ezekiel. LXX only translates Μοσοχ as mentioned above while at the same time assuming a land Ρως in Ezekiel. The LXX Greek translation and the MT tradition indicate that the land name Rosh, or another name, is not apparent from the Hebrew text. One needs therefore to address in another way why LXX translators omitted the description of "bow" for the Meshech. The hypothetical explanation of omission due to a less understood toponym remains shrouded in mystery whereas the wording in Isaiah 66:19 can be more directly explained, with the lexeme "bow" meant as a marker for an allusion to Genesis. And while it may be argued that the themes of Genesis 9:13 interconnect with those in Isaiah 66:19 even without the markers, it is apparent that the markers merely make it much more obvious. The Book of Isaiah concludes with a series of eschatological descriptions that have been described in the field of biblical studies as part of a wider field, as a form of "covenant theology", and this concerns the use of the word "covenant" (בְּרִית) throughout the Hebrew Bible as well as the Hebrew Prophetic tradition's royal ideology.[27] The description in Isaiah 66:19 is worded with phraseology to cover the entire world listed as nations/*goyim* whereas the covenant and its "rainbow" sign (that is, a "bow") in Genesis 9:13 concern the entire earth and the promise to never inflict the Flood. This idea of covering the entire world could be defined as being 'universal'. Hence, one may argue that the phraseology in the Book of Isaiah aimed to express this universal aspect of the prophecy in Hebrew tradition. It is part of this same universalizing phraseology by which one may understand the use of two unique lexemes in the same verse Isaiah 66:19 in the Masoretic text. They are lexemes meant as a specific and deliberate allusion to the earlier Genesis tradition known to the author of Isaiah 66:19, using the word "bow" uniquely with Meshech in its own context of a list of nations used in an eschatological prophecy, picking up from the list of nations who descended from the children of Noah in Genesis 10, with Meshech mentioned alongside Tubal in Genesis 10:2. The purpose of the allusion to Genesis in Isaiah 66:19 was to further express the universal aspect of the prophecy in Isaiah 56-66. The precise connotations and social context of Isaiah 55-

---

His Behistun Inscription", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 55 (1938): 407n87). The Neo-Babylonian variant of Urartu was rendered Urašṭu in the Neo-Babylonian version of the Behistun inscription (line 6 in W. C. Benedict, and Elizabeth von Voigtlander. "Darius' Bisitun Inscription, Babylonian Version, Lines 1-29". *Journal of Cuneiform Studies* 10 (1956): 3). The Hebrew tradition more likely interacted with Phoenician and Aramaic *'rrṭ* which the MT and LXX traditions reflect.

[25] For a discussion of the toponym Urartu and its transmission as Ararat according to these references, see Peter Marinković, "Urarṭu und die Bibel", *Biainili – Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007*, ed. S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky (Leuven: Peeters, 2012), 217-225.

[26] For references to such efforts, see Ruthven and Griess, 59-67.

[27] Antti Laato, *History and Ideology in the Old Testament Prophetic Literature. A Semiotic Approach to the Reconstruction of the Proclamation of the Historical Prophets* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1996), 271-280.

66 will be addressed in future research discussing other compontents of phraseology in the Book of Isaiah and the Hebrew Prophetic tradition.

Bibliography

d'Alfonso, Lorenzo. "Tabal: An Out-Group Definition in the First Millennium BC". *Leggo! Studies Presented to Frederick Mario Fales on the Occasion of his 65th Birthday*, ed. Giovanni B. Lanfranchi, Daniele M. Bonacossi, Cinzia Pappi and Simonetta Ponchia, 173–194. Wiesbaden: Harrassowitz, 2012.

d'Alfonso, Lorenzo "War in Anatolia in the Post-Hittite Period: The Anatolian Hieroglyphic Inscription of Topada Revised". *Journal of Cuneiform Studies* 71 (2019): 133-152.

Alt, A., O. Eißfeldt, P. Kahle, R. Kittel, eds. *Biblia Hebraica Stuttgartensia*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1997.

Aro, Sanna. "Tabal". *Reallexikon der Assyriologie* 13 (2012): 388-391.

Ay Arçın, Şeyma. "Demir Çağı Yazılı ve Arkeolojik Kaynaklarında İsrail ve Yahuda Krallıkları". *Filistin Araştırmaları Dergisi / Bulletin of Palestine Studies* 2 (2017): 1-31.

Ben-Porat, Ziva. "The Poetics of Literary Allusion". *PTL: A Journal of Descriptive Poetics and Theory of Literature* 1 (1976): 105-128.

Benedict, W. C., and Elizabeth von Voigtlander. "Darius' Bisitun Inscription, Babylonian Version, Lines 1-29". *Journal of Cuneiform Studies* 10 (1956): 1-10.

Berges, Ulrich F. *The Book of Isaiah: Its Composition and Final Form.* Translated by Millard C. Lind. Sheffield: Sheffield Phoenix Press, 2012.

Berndt-Ersöz, Susanne. "The Chronology and Historical Context of Midas". *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte* 57 (2008): 1-37.

Block, Daniel I. *The Book of Ezekiel. Chapters 25-48*. Grand Rapids: Erdsman, 1998.

Bonnard, Pierre E. *Le Second Isaïe, son disciple et leurs éditeurs, Isaïe 40-56*. Paris: Gabalda, 1972.

Brenton, Sir Lancelot Charles Lee Brenton. *The Septuagint with Apogrypha: Greek and English* London: Samuel Bagster & Sons, 1851. Tenth printing. United States of America: Hendrickson Publishers, 2003.

Duhm, Bernard. *Das Buch Jesaia.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1892. Second edition, 1902.

Finkelstein, Israel, and Neil Asher Silberman. *Bible Unearthed: Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of its Sacred Texts*. New York: Simon & Schuster, 2001.

Godley, Alfred Denis. *Herodotus, with an English Translation*. Cambridge: Harvard University Press, 1920.

Goedegebuure Petra, Theo van den Hout, James Osborne, Michele Massa, Christoph Bachhuber, and Fatma Şahin. "Türkmen-Karahöyük 1: a new Hieroglyphic Luwian inscription from Great King Hartapu, son of Mursili, conqueror of Phrygia". *Anatolian Studies*, forthcoming.

Hossfeld, Frank-Lothar. *Untersuchungen zu Komposition und Theologie des Ezechielbuches.* Würzburg: Echter Verlag, 1977.

de Jong, Matthijs J. *Isaiah among the Ancient Near Eastern Prophets. A Comparative Study of the Earliest Stages of the Isaiah Tradition and the Neo-Assyrian Prophecies*. Leiden and Boston: Brill, 2007.

Kaufman, Stephen A. "The Phoenician Inscription of the Incirli Trilingual: A Tentative Reconstruction and Translation". *Maarav* 14 (2007): 7-26.

Laato, Antti. *History and Ideology in the Old Testament Prophetic Literature. A Semiotic Approach to the Reconstruction of the Proclamation of the Historical Prophets*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1996.

Marinković, Peter. "Urarṭu und die Bibel". *Biainili – Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007*, ed. S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky, 217-225. Leuven: Peeters, 2012.

Olmstead, Albert Ten Eyck. "Darius and His Behistun Inscription". *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 55 (1938): 392-416.

Ruthven, J. M, and I. Griess. *The Prophecy That is Shaping History. New Research on Ezekiel's Vision of the End*. Longwood: Xulon Press, 2003.

Simon, Zsolt. "Tabal und die Tibarener". *Altorientalische Forschungen* 41 (2014): 125-134.

Smith, Paul Allan. *Rhetoric & Redaction in Trito-Isaiah: The Structure, Growth, and Authorship of Isaiah 56-66*. Leiden, New York and Köln: E. J. Brill, 1995.

Tuna, Numan, Zeynep Aktüre, and Maggie Lynch. *Thracians and Phrygians. Problems of Parallelism*. Ankara: Centre for Research and Assessment of the Historic Environment, Middle Eastern Technical University, 1998.

van Wolde, Ellen "The Bow in the Clouds in Genesis 9.12-17: When Cognitive Linguistics Meets Visual Criticism". *A Critical Engagement: Essays on the Hebrew Bible in Honour of J. Cheryl Exum*, ed. David J.A. Clines and Ellen van Wolde, 380-400. Sheffield: Sheffield Phoenix Press, 2011.

Wittke, Anne-Maria. *Mušker und Phryger. Ein Beitrag zur Geschichte Anatoliens vom 12. bis zum 7. Jh. v. Chr*. Wiesbaden: Reichert, 2004.

Zadok, Ran. *Geographical Names according to New- and Late-Babylonian Texts*. Wiesbaden: Reichert, 1985.

ISSN: 2587-2532 | **e-ISSN:** 2587-1862
http://filistin.org

FAD- Filistin Araştırmaları Dergisi Sayı: 6 (Kış 2019)

BPS- Bulletin of Palestine Studies Issue: 6 (Winter 2019)

Kitap Tanıtımı/Book Review: Ben Caspit, The Netanyahu Years, trans., Ora Cummings New York, Thomas Dunne Books-St. Martins Press, 2017, 512 pages, ISBN: 978-1250087058

Yazarlar/ Authors **ORCID ID**
Mahmoud Ansari 0000-0002-8480-4932

Makale Türü / Type of Article: Kitap Tanıtımı/Book Review
Yayın Geliş Tarihi / Submission Date: 24.09.2019
Yayına Kabul Tarihi / Acceptance Date: 01.01.2020
Yayın Tarihi / Date Published: 01.01.2020

FAD- Filistin Araştırmaları Dergisi
BPS- Bulletin of Palestine Studies
Tarandığı Uluslararası İndexler/ Abstracting & Indexing

INDEX COPERNICUS | SCIENTIFIC INDEXING | CEEOL | DRJI | İSAM

Yazar: Mahmoud ANSARİ*

Kitap Tanıtımı/Book Review: Ben Caspit, The Netanyahu Years, trans., Ora Cummings New York, Thomas Dunne Books-St. Martins Press, 2017, 512 pages, ISBN: 978-1250087058.

The Netanyahu Years was originally written in Hebrew by the Israeli Journalist Ben Caspit, a senior columnist for the leading Israeli daily *Ma'ariv* and the *Al-Monitor* site which covers the Middle Eastern affairs. It was translated by Ora Cummings, an Israeli literary agent, and first published by Thomas Dunne Books in July 2017.

The book consists of four chapters concentrating on Netanyahu's biography, and comes in 506 pages including the indexes. It covers all issues related to Netanyahu's life and contains a considerable amount of information on Netanyahu's public and private life. Actually it is not Ben Caspit's first book about Netanyahu. The first part of it is based on his former book, *Netanyahu: The Road to Power* (co-authored by Ilan Kfir) published in 1997. Beside covering the two decades since Neytanyahu's first period, this book includes many new revelations, fresh research, and many new insights. It reportedly took the author three years to compile this new book, during which he held "interviews with 168 sources, in three languages, spread over three continents and five countries" p. (492).

The book captivates the readers and attempts to offer an objective portrait of the politician. Despite the author's personal leaning to the left, his book constitutes an unbiased and in-depth biography of Netanyahu, the first Israeli prime minister to beat Ben-Gurion's record in the length of continuous term in power.

In the first chapter, which constitutes the first half of the book, Ben Caspit focuses on Netanyahu's biography and discusses the history of Netanyahu's family. He speaks about Netanyahu's grandfather Nathan Mileikowsky, a rabbi born in Lithuania in 1880, who was ordained in the rabbinate at the age of eighteen. He dwells on the grandfather's political affiliations, his admiration for Herzl and then for Ze'ev Jabotinsky, leader of the Jewish Revisionist movement. He relates how Nathan Mileikowsky instilled his ideology in his children, who passed these on to their own children. Then the author introduces the second influential character in Netanyahu's life, his father, Benzion Netanyahu, who was born in 1910 and studied history, literature and philosophy at the Hebrew University in Jerusalem, graduating

* Mahmoud Ansari, Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,mutanabi9999@yahoo.com, https://orcid.org/0000-0002-8480-4932.

in 1929. Because of his right-wing ideology, the father was unable to come to terms with the Mapai Party activists in Israel who were leading the country, so he left for New York. There he met his idol Jabotinsky and became his personal assistant until the latter's sudden death in 1940. Benzion was a staunch supporter of the Republican Party, and he instilled this political stance in his sons as well. He lived all his life in solitude, reading and authoring books, and he enforced a strict discipline in his house, which affected his children's psychology. In this context Ben Caspit analyzes the psychological state of Netanyahu and his relations with his elder brother, Yonni, who was killed in Operation Entebbe. These family links, according to the author, were the pillars of Netanyahu's legitimacy for ruling Israel. He also narrates the intimate life of Netanyahu, indicating that he was married twice before Sara and that he has a daughter called Noa from his first marriage, who doesn't appear to the media at all. Ben Caspit analyzes Sara's influence on Bibi and the way she made him so obedient to herself. Additionally, he writes about Netanyahu's long list of wealthy American acquaintances from whom the latter draws his power. He also talks about Netanyahu's political creed, his first term in the prime minister's post, the Why Rivers accord, his struggles within the Likud Party, his loathing of the Clinton family, his life in New York, his post as the deputy of the Israeli ambassador in Washington, his stance toward the Palestinian issue, and many other issues.

Ben Caspit's main point in this initial chapter can be summarized as follows: Benjamin Netanyahu has managed to build his own fortress or reign, and he is not willing to give it up without a fight. He further calls Netanyahu a "narcissist," "lonely man," a "liar," a "manipulator," and a "man of words and not actions." And he claims that Netanyahu had gathered around him as many loyal people as he could, so that they would help him stay in the office as long as he wanted. He was building Netanyahu's monarchy. On the other hand, the author also portrays Netanyahu as an eloquent speaker, a diligent perfectionist who is eager to compete all the time and emerge as the winner.

In the second chapter, entitled "Dangerous Relations," Ben Caspit focuses on the relations between the United states and Israel during Obama's term in the White House. It starts with an account of the incidents of the first meeting between Netanyahu and Obama before the latter's election, in spring 2007. At that time, Ben Caspit indicates, Netanyahu was impressed by Obama and told his advisor Prof. Uzi Arad: "The young man who was just here is a sophisticated political animal. He can beat Hillary."

At that time, Netanyahu's main concern was not to have to deal with Hillary Clinton in case the Democrats took the control of the White House after President's Bush tenure. But his opinion of President Obama and his approach to the issues in the Middle East changed quickly. He could not get along with the Americans on two issues: the first of these was the Palestinian Issue, and the second was the Iranian nuclear program. The Americans' secret interim agreement with Iran in Oman, in particular, drove the Israelis crazy and caused a serious deterioration the relations between Israel and America. This deterioration was not over before Donald Trump won the election in 2016 against Hillary Clinton. On the other hand, both sides agreed on the security issue and America sustained its efforts to ensure Israel's superiority in the military field. The author relates the whole story of the relations between the two allies, mentioning all the individuals who contributed, in a positive or negative way, to these relations.

In the third chapter, the author concentrates on the issue of the Iranian nuclear project. He points out at the start that Netanyahu was the first to pinpoint the Iranian danger in the early nineties. Then he relates the whole story of Israel's problem with the Iranian nuclear project, the alliance between Ehud Barak and Netanyahu to undertake a military offensive so as to thwart the Iranian nuclear project, the American efforts to dissuade Israel from making such an operation, and the objections to the idea coming from the president Shimon Peres and the chief of staff Gabi Ashkenazi. Ben Caspit ends this chapter by emphasizing that the Americans were convinced, at the end, that Netanyahu was a coward and would not venture on such an operation on his own for fear of its repercussions.

The fourth chapter of the book is dedicated to the Palestinian issue. Here, too, Ben Caspit tries to explain Netanyahu's ambivalent attitude toward this issue. On the one hand, he observes, Netanyahu did not believe in the two-state solution due to his Zionist creed. On the other hand, he was compelled by the Americans to negotiate with the Palestinians and give them land in return for peace, something he disdained to the utmost degree. So, while he managed to evade any agreement and to manipulate the Americans and the Europeans on this issue, he continued to establish settlements in the West Bank and Jerusalem, completely ruining the Peace Process. Ben Caspit observes that Netanyahu did all this only to stay in power, and managed to convince the Israelis that his rule was indispensable for the existence of the state of Israel. The author remarks that "there remains no finite solution to the Netanyahu riddle" (regarding the Palestinian issue). He points out that as leader of Likud Netanyahu acknowledged the Oslo Accords, handed

Hebron back to the Palestinians, signed the Wye Memorandum and gave the Bar-Ilan speech, but also demolished the Oslo Accords and buried the peace process.

Ben Caspit's book relates in detail all the negotiations, closed-door discussions and insights of the politicians who made history in the time period it covers. It reveals what happened behind the closed doors, the disputes between the Americans and Israelis, the quarrels between the Israelis and the Palestinians and, perhaps most importantly, the political backdrop of these events.

Ben Caspit ends his book with the following statement, which is also a fitting conclusion for this review: "As this book is going to press, Benjamin Netanyahu is conducting a rear-guard battle for his political survival, vis-à-vis a big wave of criminal investigations. If he does indeed step down from the political stage, he will have been the personification of the biggest missed opportunity in Israel's history. The man who could have achieved almost everything, but did practically nothing. If he survives, we'll meet in the next biography" (p.490).